

ΜΥΘΟΣ Ή ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ;

Ο μύθος της παγκοσμιοποίησης ως ιδεολογίας

Θα ήταν ίσως χρήσιμο πριν να προχωρήσουμε στην εξέταση του μύθου της παγκοσμιοποίησης ως ιδεολογίας να ξεκαθαρίσουμε την ορολογία που χρησιμοποιούμε, εφόσον παρά πολλές φορές η ορολογία είναι πηγή μεγάλης σύγχυσης. Ο όρος «οικονομία της αγοράς» χρησιμοποιείται εδώ για να ορίσει ένα συγκεκριμένο σύστημα, που αναδύθηκε σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο (την Ευρώπη), και σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή (πριν από δύο αιώνες), και όχι ως γενική ιστορική κατηγορία μιας προσέγγισης που στοχεύει να δείξει την εξέλιξη του οικονομικού συστήματος στη διάρκεια της ιστορίας, όπως υποτίθεται ότι κάνει η μαρξιστική έννοια του τρόπου παραγωγής. Είναι φανερό ότι με την έννοια αυτή η οικονομία της αγοράς δεν ταυτίζεται με τον καπιταλισμό, όπως γίνεται συνήθως. Η οικονομία της αγοράς ορίζεται εδώ ως το αυτορυθμιζόμενο σύστημα στο οποίο τα βασικά οικονομικά προβλήματα (τι, πώς και για ποιον παράγεται) επιλύονται «αυτόματα», μέσω του μηχανισμού των τιμών, και όχι μέσω συνειδητών κοινωνικών αποφάσεων. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι σε μια οικονομία της αγοράς δεν υπάρχει κανένας κοινωνικός έλεγχος. Στο σημείο όμως αυτό, θα πρέπει να εισαγάγουμε μια σημαντική διάκριση μεταξύ των διαφόρων τύπων κοινωνικού ελέγχου, μια διάκριση που θα μας βοηθήσει να ερμηνεύσουμε τη σημερινή αγοραιοποίηση και διεθνοποίηση της οικονομίας.

Υπάρχουν τρεις κυρίως τύποι πιθανών κοινωνικών ελέγχων που μπορεί να επιβληθούν στην οικονομία της αγοράς.

- Πρώτον, οι έλεγχοι που μπορούμε να αποκαλέσουμε ρυθμιστικούς, οι οποίοι εισάγονται συνήθως από αυτούς που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς, προκειμένου να «ρυθμίσουν» την αγορά. Στόχος των ρυθμιστικών ελέγχων είναι να δημιουργήσουν ένα σταθερό πλαίσιο για την ομαλή λειτουργία της οικονομίας της αγοράς, χωρίς να επηρεάζουν τον ουσιώδη αυτορυθμιστικό χαρακτήρα της. Τέτοιοι έλεγχοι ήταν πάντοτε αναγκαίοι για την παραγωγή και αναπαραγωγή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Παραδείγματα ρυθμιστικών ελέγχων αποτελούν οι διάφοροι έλεγχοι που εισάγονται σήμερα από τον τελευταίο γύρο της GATT, ή από τη Συνθήκη του Μάαστριχ, με στόχο τη ρύθμιση της παγκόσμιας και της ευρωπαϊκής αγοράς αντίστοιχα, σύμφωνα με τα συμφέροντα, κυρίως, αυτών που ελέγχουν τις αντίστοιχες αγορές (πολυεθνικές, μεγάλες εθνικές και πολυεθνικές εταιρείες με έδρα την Ευρώπη κ.λπ.).
- Δεύτερον, υπάρχουν οι έλεγχοι που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε κοινωνικούς εν ευρεία εννοία, οι οποίοι, αν και ως πρωταρχικό τους στόχο έχουν την προστασία αυτών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς απέναντι στον ξένο ανταγωνισμό, μπορεί να έχουν κάποιες έμμεσες συνέπειες που θα μπορούσαν να είναι επωφελείς για την υπόλοιπη κοινωνία. Τυπικά παραδείγματα τέτοιων ελέγχων είναι τα διάφορα προστατευτικά μέτρα που έχουν ως στόχο την προστασία των εγχώριων αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου (δασμοί, έλεγχοι στις εισαγωγές, συναλλαγματικοί έλεγχοι κ.λπ.).
- Τέλος, υπάρχουν οι έλεγχοι που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε κοινωνικούς με τη στενή έννοια, οι οποίοι έχουν ως στόχο την προστασία των ανθρώπων και της φύσης από τις συνέπειες της αγοραιοποίησης. Τέτοιοι έλεγχοι εισάγονται συνήθως ως αποτέλεσμα κοινωνικών αγώνων από την πλευρά αυτών που υφίστανται τις δυσμενείς συνέπειες που έχει η οικονομία της αγοράς είτε στους ίδιους είτε στο περιβάλλον τους. Τυπικά παραδείγματα τέτοιων ελέγχων είναι η κοινωνική ασφάλιση, τα επιδόματα πρόνοιας, μακροοικονομικοί έλεγχοι για τη διασφάλιση πλήρους απασχόλησης κ.λπ.

Όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια, αυτοί που ελέγχουν τη νεοφιλελεύθερη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς στοχεύουν στην κατάργηση των κοινωνικών ελέγχων (τόσο αυτών με τη στενή όσο και αυτών με την ευρεία έννοια), όχι όμως και των ρυθμιστικών ελέγχων. Οι δήθεν αριστερές προτάσεις επομένως που γίνονται σήμερα από οπαδούς της ρεφορμιστικής Αριστεράς για τον έλεγχο των διεθνοποιημένων αγορών, στο βαθμό που αποτελούν απλώς ρυθμιστικούς έλεγχους, είναι απόλυτα συμβατοί με τα συμφέροντα αυτών που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία σήμερα, γι' αυτό είναι και εφικτοί. Το ίδιο συμβαίνει με μερικούς σχετικά ανώδυνους για τις ελίτ έλεγχους των αγορών, όπως ο φόρος Tobin και οι παρόμοιοι έλεγχοι που εξετάζονται από τη γαλλο-γερμανική ομάδα εργασίας (βλ. κεφ. 2) τους οποίους προτείνουν τα «προοδευτικά» τμήματα της υπερεθνικής ελίτ. Πράγμα που δεν συμβαίνει όμως με έλεγχους που θα στόχευαν στην αποτελεσματική προστασία της εργασίας ή του περιβάλλοντος. Το γεγονός άλλωστε ότι ακόμη και ο σχετικά ανώδυνος φόρος Tobin καταπολεμάται από μεγάλα τμήματα της υπερεθνικής ελίτ είναι ενδεικτικό για το κατά πόσο θα ήταν δεκτοί οποιοδήποτε αποτελεσματικοί έλεγχοι των αγορών για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος.

Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι ίδιοι οικονομολόγοι της ρεφορμιστικής Αριστεράς¹⁴³, (σε αντίθεση με τους σοσιαφιλελεύθερους του Τρίτου Δρόμου που έχουν κατανοήσει πολύ καλά τη σημασία της παγκοσμιοποίησης¹⁴⁴) αρνούνται το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης που το βλέπουν απλώς ως μια ιδεολογία, είτε ως κάτι που πάντα συνέβαινε είτε τέλος ως παροδικό φαινόμενο. Όσον αφορά πρώτα αυτούς που αρνούνται το ίδιο το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης το επιχείρημα που χρησιμοποιούν είναι ότι η παγκοσμιοποίηση, με την έννοια της διεθνοποίησης της ίδιας της παραγωγής, είναι σήμερα πολύ περιορισμένη. Και αυ-

143. Βλ., για παράδειγμα, το πρόσφατο *Παγκοσμιοποίηση. Η μεγάλη χίμαιρα*, ό.π., που προβλήθηκε μαζικά από τα ΜΜΕ συγκεντρώνοντας το εγκώμιο σοσιαλφιλελεύθερων υπουργών, της ρεφορμιστικής Αριστεράς και των ελληνορθόδοξων!

144. Βλ. για παράδειγμα, A. Giddens, *The Third Way, The renewal of Social Democracy*.

τό είναι σωστό αν δώσουμε στην παγκοσμιοποίηση την έννοια ότι οι μονάδες παραγωγής μετατρέπονται σε ακρατικά σώματα που λειτουργούν σ' ένα χώρο χωρίς σύνορα, όπου οι δραστηριότητές τους δεν έχουν ως πρωταρχικό στόχο τη χώρα που αποτελεί την εθνική τους βάση, αλλά αποτελούν τμήμα ενός ενοποιημένου καταμερισμού εργασίας ο οποίος εξαπλώνεται σε πολλές χώρες. Όμως, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, το επιχείρημα αυτό είναι αβάσιμο σε σχέση με αυτό που ονόμασα διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, που αφορά τη διεθνοποίηση των αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων και η οποία είναι πράγματι ένα νέο οικονομικό φαινόμενο, με σημαντικές επιπτώσεις στο πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο.

Αλλά, μήπως και αυτή η διεθνοποίηση είναι μια ιδεολογία για να δικαιολογήσει τις νεοφιλελεύθερες πολιτικές που εφαρμόζονται σε όλο τον κόσμο και κατά συνέπεια αποτελεί ένα παροδικό φαινόμενο; Εάν αυτό αληθεύει, τότε η απάντηση στη διεθνοποίηση μπορεί να δοθεί μέσα στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, είτε με την εκλογή των συνεπών σοσιαλδημοκρατών τύπου La Fontain στην κυβέρνηση είτε με την εισαγωγή διάφορων κοινωνικών μορφών οικονομίας στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο με τη μορφή μεταρρυθμίσεων που θα το κοινωνικοποιήσουν, δηλ. θα δημιουργήσουν αποτελεσματικούς κοινωνικούς έλεγχους της οικονομίας της αγοράς. Η θέση που θα υποστηρίξω είναι ότι το σημερινό θεσμικό πλαίσιο των ανοικτών αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων δεν δίνει καμία δυνατότητα για παρόμοιες επιλογές. Με αλλά λόγια, οι πολιτικές που εφαρμόζουν σήμερα τα τ. σοσιαλδημοκρατικά και νυν σοσιαφιλελεύθερα κόμματα στην κυβέρνηση, μαζί με τα χρεοκοπημένα πράσινα κόμματα, είναι πράγματι μονόδρομος και επομένως η μόνη διέξοδος είναι η δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης στο πλαίσιο ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος ριζικής αλλαγής, έξω από το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, σε αυτό που ονομάζω Περιεκτική Δημοκρατία.

Για να δούμε όμως γιατί δεν υπάρχουν λύσεις στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο θα πρέπει να κάνουμε μια σύντομη ιστορική παρέκβαση. Όπως είναι φανερό από τον ορισμό που έδωσα παραπάνω, η οικονομία της αγοράς αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κατανέμονται τα αγαθά και οι

υπηρεσίες, πράγμα που σημαίνει ότι είναι ευρύτερος ορισμός από τον καπιταλισμό που αναφέρεται βασικά στις σχέσεις ιδιοκτησίας. Έτσι, αν και ιστορικά η οικονομία της αγοράς συνδέθηκε με τον καπιταλισμό, δηλαδή με την ατομική ιδιοκτησία και έλεγχο των μέσων παραγωγής, η κατανομή των αγαθών και των υπηρεσιών μέσω της αγοράς δεν είναι αδιανόητη μέσα σ' ένα σύστημα κοινωνικής ιδιοκτησίας και ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πηγών. Η διάκριση μεταξύ του καπιταλισμού και της οικονομίας της αγοράς είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα, όταν πολλοί, μετά την αποτυχία της σοσιαλιστικής οικονομίας του κεντρικού πλάνου, ανακαλύπτουν εκ νέου τις αρετές μιας «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς.¹⁴⁵ Την ίδια στιγμή, διάφορα «κομμουνιστικά» κόμματα στο Νότο (Κίνα, Βιετνάμ κ.λπ.) έχουν θέσει σ' εφαρμογή μια στρατηγική οικοδόμησης της «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς και ήδη βρίσκονται στο δρόμο που θα τις οδηγήσει σε μια σύνθεση των χειρότερων στοιχείων της οικονομίας της αγοράς (ανεργία, ανισότητα, φτώχεια) και του σοσιαλιστικού κρατισμού (απολυταρχισμός, έλλειψη πολιτικών ελευθεριών κ.λπ.).

Η διαδικασία της αγοραιοποίησης είναι μια διαδικασία η οποία, μέσω της σταδιακής άρσης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές, τείνει να μετατρέπει όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες σ' εμπορεύματα και τους πολίτες σ' απλούς καταναλωτές. Μολονότι η αγορά σήμερα διαπερνά κάθε πλευρά της ζωής, από την οικογενειακή ζωή ως την κουλτούρα, την εκπαίδευση, τη θρησκεία και ούτω καθεξής, εύκολα μπορεί να δειχθεί πως, παρά το γεγονός ότι αγορές υπήρχαν για πάρα πολύ καιρό, η αγοραιοποίηση της οικονομίας είναι ένα πρόσφατο φαινόμενο που αναδύθηκε μόλις στους δυο τελευταίους αιώνες. Ήταν μόνο στην αρχή του 19ου αιώνα που δημιουργήθηκε μια αυτορυθμιζόμενη αγορά, η οποία, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, καθιέρωσε το θεσμικό διαχωρισμό της κοινωνίας σε οικονομική και πολιτική σφαίρα. Παρόμοιος διαχωρισμός δεν υπήρχε ούτε στην κοινωνία που βασιζόταν σε φυλές, ούτε στη φεουδαρχική ή τη μερκαντιλιστική κοινωνία.¹⁴⁶ Παρ' όλα αυτά, ο οι-

145. Βλ., για παράδειγμα, R. Pollin, «Financial Structures and Egalitarian Economic Policy», *New Left Review*, αρ. 214 (Νοέμ.-Δεκ. 1995).

146. K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 71.

κονομικός φιλελευθερισμός ερμήνευσε ολόκληρη την ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού με βάση τις αρχές που χαρακτηρίζουν μια αυτορυθμιζόμενη αγορά, διαστρεβλώνοντας στην πορεία τον πραγματικό χαρακτήρα και τις καταβολές του εμπορίου, των αγορών και του χρήματος, καθώς επίσης και της αστικής ζωής.

Το κρίσιμο στοιχείο που διαφοροποιεί την οικονομία της αγοράς από όλες τις προηγούμενες οικονομίες είναι το γεγονός ότι για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία αναδύθηκε ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα αγοράς - ένα σύστημα στο οποίο αναπτύχθηκαν αγορές ακόμα και για τα μέσα παραγωγής, δηλαδή, την εργασία, τη γη και το χρήμα. Ο έλεγχος του οικονομικού συστήματος από την αγορά σημαίνει, κατά τον Polanyi, ότι η κοινωνία λειτουργεί ως εξάρτημα της αγοράς.¹⁴⁷ Ο ανταγωνισμός, που ήταν η κινητήρια δύναμη του καινούργιου συστήματος, διασφάλιζε ότι η δυναμική του χαρακτηριζόταν από την αρχή «ανάπτυξη-ή-θάνατος». Αυτή η ίδια δυναμική συνεπάγεται ότι η οικονομία της αγοράς, από τη στιγμή που εγκαθιδρυθεί, θα καταλήξει αναπόφευκτα σε μια διεθνοποιημένη οικονομία.

Έτσι, η εισαγωγή νέων συστημάτων παραγωγής κατά τη Βιομηχανική Επανάσταση σε μια εμπορική κοινωνία, όπου τα μέσα παραγωγής βρίσκονταν υπό ατομική ιδιοκτησία και έλεγχο, οδήγησε αναπόφευκτα (με τη ζωτικής σημασίας υποστήριξη του έθνους-κράτους) στο μετασχηματισμό των κοινωνικά ελεγχόμενων οικονομιών του παρελθόντος, στις οποίες η αγορά έπαιζε έναν περιθωριακό ρόλο στην οικονομική διαδικασία, στις σημερινές οικονομίες της αγοράς. Ο ιδιωτικός έλεγχος της παραγωγής απαιτούσε ότι αυτοί που έλεγχαν τα μέσα παραγωγής θα έπρεπε να είναι οικονομικά «αποτελεσματικοί», προκειμένου να επιβιώσουν του ανταγωνισμού, έπρεπε δηλαδή να διασφαλίζουν:

- την ελεύθερη ροή εργασίας και γης με ελάχιστο κόστος. Όμως, σε συνθήκες ιδιωτικού ελέγχου της παραγωγής αυτή η ροή βρίσκεται σε μια αντίστροφη συναρτησιακή σχέση προς τους κοινωνικούς ελέγχους (με τη στενή έννοια) πάνω στην αγορά. Έτσι όσο πιο αποτελεσματικοί κοινωνικοί έλεγχοι ασκούνται στην αγορά, και ιδιαίτερα στις

147. K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 57.

αγορές των μέσων παραγωγής (εργασία, κεφάλαιο, γη) τόσο πιο δύσκολο είναι να διασφαλιστεί η ελεύθερη ροή τους με ελάχιστο κόστος. Για παράδειγμα, η νομοθεσία για την προστασία της εργασίας έκανε την αγορά εργασίας λιγότερο ελαστική και, συνακόλουθα, τη ροή εργασίας λιγότερο ομαλή ή πιο ακριβή. Γι' αυτό και, ιστορικά, αυτοί που είχαν ιδιωτικό έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής κατεύθυναν πάντοτε τις προσπάθειές τους προς την περαιτέρω *αγοραιοποίηση* της οικονομίας, δηλαδή, προς την ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στην αγορά.

- τη συνεχή ροή επενδύσεων σε νέες τεχνικές, μεθόδους παραγωγής και προϊόντα, σε μια προσπάθεια να βελτιώσουν την ανταγωνιστικότητα και τους δείκτες πωλήσεων. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι η *οικονομική ανάπτυξη*,¹⁴⁸ που οδήγησε στη σημερινή «οικονομία ανάπτυξης».

Έτσι, αγοραιοποίηση και ανάπτυξη είναι τα δυο θεμελιακά στοιχεία του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Και η μεν διαδικασία αγοραιοποίησης οδήγησε στην ιστορική σύγκρουση μεταξύ φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού, όπου οι μεν φιλελεύθεροι υποστήριζαν τη θέση της ελαχιστοποίησης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές για χάρη της μεγαλύτερης οικονομικής αποτελεσματικότητας, ενώ οι σοσιαλιστές υποστήριζαν τη θέση της μεγιστοποίησης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές μέσω του κράτους που υποτίθεται εξέφραζε το γενικό συμφέρον. Η δε αναπτυξιακή διαδικασία και οι συνακόλουθες περιβαλλοντικές επιπτώσεις της οδήγησαν τα τελευταία περίπου 30 χρόνια στη δημιουργία του οικολογικού κινήματος.

148. Η λογική της οικονομικής ανάπτυξης έχει επαρκώς αναλυθεί τόσο από τη φιλελεύθερη όσο και από τη μαρξιστική προοπτική. Για περαιτέρω ανάλυση από την οικολογική σκοπιά, βλ., για παράδειγμα, M. Jacobs, *The Green Economy*, London: Pluto Press, 1991, σελ. 3-49. Επίσης, το κεφάλαιο με τίτλο «Why Capitalism Needs Growth» [Γιατί ο καπιταλισμός χρειάζεται την οικονομική ανάπτυξη] στο βιβλίο του R. Douthwaite είναι χρήσιμο, παρά τα γενικότερα μειονεκτήματα του βιβλίου, που οφείλονται κυρίως στην προσέγγιση της βαθιάς οικολογίας που υιοθετεί (R. Douthwaite, *The Growth Illusion*, Devon, UK: Resurgence, 1992, σελ. 18-32).

Όσον αφορά τη διαδικασία αγοραιοποίησης ειδικότερα μπορούμε να διακρίνουμε τρεις κύριες ιστορικές φάσεις ή, αντίστοιχα, μορφές νεωτερικότητας:

1. τη φιλελεύθερη φάση (φιλελεύθερη μορφή νεωτερικότητας) στα μέσα του περασμένου αιώνα, η οποία, μετά από μια μεταβατική περίοδο προστατευτισμού οδήγησε στην
2. κρατικιστική φάση (κρατικιστική μορφή νεωτερικότητας) -μέσα δεκαετίας 1930-μέσα δεκαετίας 1970- και, τέλος,
3. τη σημερινή νεοφιλελεύθερη φάση (νεοφιλελεύθερη μορφή νεωτερικότητας).

Αναλυτικότερα, ο στόχος για την απελευθέρωση των αγορών κατά την πρώτη φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης είχε το παράδοξο αποτέλεσμα να οδηγήσει σε μεγαλύτερη προστασία: είτε εξαιτίας πίεσης από την πλευρά αυτών που έλεγχαν την παραγωγή για τη λήψη μέτρων που θα τους προστάτευαν από τον ξένο ανταγωνισμό είτε εξαιτίας πίεσης από την πλευρά της υπόλοιπης κοινωνίας για τη λήψη μέτρων που θα την προστάτευαν από τον ίδιο το μηχανισμό της αγοράς. Όμως, ο προστατευτισμός, και στις δυο μορφές του, υπονόμευσε την οικονομία της αγοράς που είχε εγκαθιδρυθεί το δέκατο ένατο αιώνα και, στην πραγματικότητα, οδήγησε σχεδόν στην κατάρρευσή της τον εικοστό αιώνα με τη Μεγάλη Κρίση του Μεσοπόλεμου.¹⁴⁹

Το αποτέλεσμα της αποσύνθεσης της παγκόσμιας οικονομίας και της κατάρρευσης του Κανόνα Χρυσού ήταν ότι όλες οι μεγάλες χώρες εισήλθαν σε μια περίοδο κρατικού παρεμβατισμού για τον έλεγχο της οικονομίας. Με άλλα λόγια, εισήλθαν στην περίοδο του κρατισμού. Αυτό ήταν ένα γεγονός που σηματοδοτούσε μια νέα φάση στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Μια φάση που, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, αποτελούσε τη λογική κατάληξη του προστατευτισμού ο οποίος άνθισε κατά τη διάρκεια και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο¹⁵⁰ και έφτασε στο απόγειο του τη

149. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 1.

150. A.G. Kenwood and A.L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1980*, London: George Allen & Unwin, 1983, σελ. 185-86.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

δεκαετία του 1930 με την υιοθέτηση πολλών άμεσων περιορισμών στο εμπόριο (ποσοστώσεις, συναλλαγματικοί έλεγχοι κ.λπ.).

Η μεταπολεμική περίοδος κρατισμού συνδέθηκε με το φαινόμενο που ονομάστηκε η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση η οποία δεν ήταν απλώς ένα συγκυριακό φαινόμενο, όπως υποστηρίζεται συνήθως, αλλά μια δομική αλλαγή με σημαντικές επιπτώσεις στο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό, ιδεολογικό/θεωρητικό καθώς επίσης και στο πολιτισμικό επίπεδο. Στο οικονομικό επίπεδο, συγκεκριμένα, η σοσιαλδημοκρατική συναίνεση είχε τα θεμέλιά της στη σύγχρονη βιομηχανική κοινωνία, η οποία, στο μεταπολεμικό απόγειο της, χαρακτηριζόταν από τη μαζική παραγωγή, τις μεγάλες παραγωγικές μονάδες, τη γραφειοκρατική οργάνωση και τη μαζική κατανάλωση. Ο οικονομικός ρόλος του κράτους είχε ιδιαίτερη σημασία σε μια διαδικασία εντατικής συσσώρευσης που βασιζόταν κυρίως στη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Ο ρόλος αυτός στόχευε στη διαμόρφωση του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας, όχι μόνο έμμεσα, μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής και του κράτους πρόνοιας, αλλά και άμεσα, μέσω των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων και των δημόσιων επενδύσεων. Καθώς ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας κατά την περίοδο αυτήν ήταν σχετικά χαμηλός και κατά συνέπεια οι «βαθμοί ελευθερίας» που είχε το κράτος για την εφαρμογή μιας εθνικής οικονομικής πολιτικής ήταν πολύ πιο σημαντικοί απ' ό,τι σήμερα, ο νέος οικονομικός ρόλος του κράτους ήταν τόσο εφικτός όσο και επιθυμητός. Στο βαθμό συνεπώς που το μεταπολεμικό επενδυτικό μπουμ συνεχιζόταν, τα ελλείμματα στον προϋπολογισμό, που αναπόφευκτα δημιουργήθηκαν, δεν προκαλούσαν περαιτέρω προβλήματα στη διαδικασία συσσώρευσης. Στην πραγματικότητα, η περίοδος της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης συνδέθηκε με ένα πρωτοφανές οικονομικό μπουμ. Παράλληλα, την περίοδο αυτήν, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, επιτεύχθηκε αυτό που εννοούσε ο Polanyi με τον όρο «great transformation» («μεγάλος μετασχηματισμός»): το σύστημα της αγοράς, ιδιαίτερα η εργασία και το χρήμα, τέθηκαν υπό σημαντικούς κοινωνικούς ελέγχους.

Παρά την επέκταση όμως του κρατισμού στο εθνικό οικονομικό επίπεδο, η διαδικασία αγοραιοποίησης στο διεθνές επίπεδο (με την έννοια της σταδιακής άρσης των ελέγχων στην κίνηση των εμπορευμάτων και

αργότερα του κεφαλαίου), η οποία είχε διακοπεί μετά τη Μεγάλη Ύφεση και την έκρηξη του προστατευτισμού που ακολούθησε, μεταπολεμικά επανατέθηκε σε κίνηση. Έτσι, οι εμπορικές αντιπαλότητες μεταξύ των κορυφαίων καπιταλιστικών χωρών και οι συνακόλουθες παλιές εθνικιστικές αντιπαλότητες, που σημάδεψαν το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα και οδήγησαν σε δυο παγκόσμιους πολέμους, σταδιακά ξεπεράστηκαν και αντικαταστάθηκαν από μια γοργή επέκταση του εμπορίου (κυρίως μεταξύ των χωρών αυτών). Η μεταπολεμική διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς ενθαρρύνθηκε ενεργά από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ιδιαίτερα ενόψει της επέκτασης του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στον Τρίτο Κόσμο. Παρ' όλα αυτά, η διεθνοποίηση αποτελούσε κατά βάση προϊόν «αντικειμενικών» παραγόντων που αναφέρονταν στη δυναμική της οικονομίας της αγοράς και, συγκεκριμένα, στην επέκταση της δραστηριότητας των πολυεθνικών επιχειρήσεων και την παράλληλη ανάπτυξη της αγοράς του ευρώδολαρίου. Κατά συνέπεια, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, οι θεσμικές διευθετήσεις που υιοθετήθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο για την απελευθέρωση των αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου περισσότερο θεσμοποίησαν μια υφιστάμενη κατάσταση παρά δημιούργησαν τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Η αυξανόμενη διεθνοποίηση συνεπαγόταν ότι η ανάπτυξη της οικονομίας της αγοράς στηριζόταν, με εντεινόμενο ρυθμό, στη διεύρυνση της παγκόσμιας αγοράς παρά στη διεύρυνση της εγχώριας αγοράς, όπως συνέβαινε πριν - γεγονός που είχε πολύ σημαντικές επιπτώσεις σε σχέση με τον οικονομικό ρόλο του κράτους. Κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, η οικονομική ανάπτυξη στηριζόταν κυρίως στην αύξηση της εγχώριας ζήτησης, που αναλογούσε περίπου στο 90% της συνολικής ζήτησης των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο κρατικός τομέας έπαιζε ένα σημαντικό ρόλο στον έλεγχο του μεγέθους της αγοράς μέσω της ρύθμισης της συνολικής ενεργού ζήτησης. Τα μέσα που χρησιμοποιούνταν γι' αυτόν το σκοπό ήταν οι δημόσιες καταναλωτικές δαπάνες και οι δημόσιες επενδύσεις, καθώς και η οικονομική δραστηριότητα των εθνικοποιημένων επιχειρήσεων. Η αναγκαία όμως συνθήκη για την αποτελεσματική λειτουργία του οικονομι-

κού συστήματος ήταν ένας σχετικά χαμηλός βαθμός διεθνοποίησης, δηλαδή ένας βαθμός συμβατός με το θεσμικό πλαίσιο που ήταν βασικά προστατευτικό σε σχέση με την εγχώρια αγορά εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας. Ήταν ακριβώς η βαθμιαία αναίρεση αυτής της συνθήκης, στο βαθμό που εντεινόταν η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, που έκανε αδύνατη τη συνέχιση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης.

Σε συνθήκες εντεινόμενης διεθνοποίησης, το μέγεθος της οικονομίας της αγοράς αυξανόμενα εξαρτάται από τις συνθήκες προσφοράς (οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν τις εξαγωγικές και εισαγωγικές επιδόσεις), παρά από την άμεση διεύρυνση της εγχώριας αγοράς. Οι συνθήκες προσφοράς γίνονται σημαντικότερες σε σχέση με τη συσσώρευση και την οικονομική ανάπτυξη, από τη στιγμή που είναι το διεθνές εμπόριο που καθορίζει το μέγεθος κάθε επιμέρους εθνικής οικονομίας ανάπτυξης, είτε θετικά (μέσω μιας ανάπτυξης που στηρίζεται στις εξαγωγές) είτε αρνητικά (μέσω μιας αποβιομηχάνισης που οφείλεται στην εισαγωγική διείδυση). Με άλλα λόγια, σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου, η ανταγωνιστικότητα, αποκτά πολύ πιο αποφασιστική σημασία, όχι μόνο σε σχέση με την ανάπτυξη που στηρίζεται όλο και περισσότερο στις εξαγωγές, αλλά και σε σχέση με τη διείδυση εισαγωγών που οδηγεί τελικά στο κλείσιμο πολλών εγχώριων επιχειρήσεων και στην ανεργία. Για να το θέσουμε σχηματικά, η οικονομία της αγοράς, καθώς εντείνεται η διεθνοποίηση, μετατρέπεται από μια οικονομία ανάπτυξης «στηριζόμενη στην εγχώρια αγορά» σε μια οικονομία ανάπτυξης «στηριζόμενη στο εμπόριο». Στο πλαίσιο μιας ανάπτυξης που στηρίζεται στο εμπόριο οι συνθήκες που επικρατούν στην παραγωγική πλευρά της οικονομίας, συγκεκριμένα αυτές που αφορούν το κόστος παραγωγής, αποκτούν αποφασιστική σημασία: η συμπίεση του κόστους παραγωγής, (κόστος εργασίας, φόροι και ασφαλιστικές εισφορές των εργοδοτών) γίνεται πολύ σημαντική. Όμως η συμπίεση του κόστους παραγωγής απαιτεί μια δραστική μείωση του κρατισμού, αφού ο κρατισμός είναι υπεύθυνος για τη σημαντική αύξηση του κόστους παραγωγής κατά την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα. Άμεσα, επειδή η διόγκωση του κράτους πρόνοιας σημαίνει μια αυξανόμενη επι-

βάρυνση των εργοδοτών όσον αφορά τις ασφαλιστικές εισφορές και τους φόρους τους. Έμμεσα, επειδή, στις συνθήκες σχεδόν πλήρους απασχόλησης που επικρατούν κατά την κρατικιστική φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η οργανωμένη εργασία μπορεί να ασκήσει επιτυχημένα πιέσεις για αυξήσεις στους μισθούς που υπερβαίνουν σημαντικά την αύξηση στην παραγωγικότητα. Αυτό έγινε ένα ιδιαίτερα οδυνηρό πρόβλημα (γι' αυτούς που έλεγχαν την οικονομία ανάπτυξης) την περίοδο 1968-73, όταν ένα μαζικό απεργιακό κίνημα, ουσιαστικά αυτονομημένο από τη γραφειοκρατική συνδικαλιστική ηγεσία, οδήγησε σε γοργή αύξηση των μισθών και σε μια αντίστοιχη μείωση των κερδών.

Το σωρευτικό αποτέλεσμα του γεγονότος ότι ο κρατικός παρεμβατισμός δεν άφηνε ελεύθερη την αγορά εργασίας να καθορίζει τα επίπεδα των μισθών και της απασχόλησης, όπως απαιτεί μια οικονομία της αγοράς, ήταν η κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970. Με άλλα λόγια, η κρίση, σ' αντίθεση με την αντίληψη που υποστηρίζεται συνήθως, δεν οφειλόταν κυρίως στην πετρελαϊκή κρίση, αλλά στο γεγονός ότι ο βαθμός διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς που είχε ήδη επιτευχθεί δεν ήταν πια συμβατός με τον κρατισμό. Και αυτό, διότι:

1) ο αποτελεσματικός έλεγχος που ασκούσε το έθνος-κράτος στην αγορά είχε καταστεί σχεδόν αδύνατος στο πλαίσιο της αυξανόμενης διασυνοριακής κίνησης εμπορευμάτων και κεφαλαίου. Στο βαθμό όμως που το εντεινόμενο άνοιγμα της μεταπολεμικής οικονομίας της αγοράς στο εμπόριο δεν συνοδευόταν από ένα αντίστοιχο άνοιγμα σε σχέση με την κίνηση κεφαλαίου, οι κυβερνήσεις μπορούσαν να ακολουθούν ανεξάρτητες οικονομικές πολιτικές. Μόλις όμως η ανάπτυξη των αγορών των ευρωνομισμάτων μείωσε σημαντικά την αποτελεσματικότητα των ελέγχων που ασκούσαν στις χρηματοπιστωτικές αγορές, οι υπερεθνικές επιχειρήσεις απέκτησαν μεγαλύτερη ικανότητα να υποσκάπτουν εκείνες από τις εθνικές οικονομικές πολιτικές που ήταν ασύμβατες με τους δικούς τους στόχους.

2) η επέκταση του ίδιου του κρατισμού είχε ορισμένα εγγενή στοιχεία που οδηγούσαν σε υψηλότερο πληθωρισμό και/ή σε μια συμπίεση των κερδών, στοιχεία που ήταν ιδιαίτερα οχληρά στο ανταγωνιστικό πλαίσιο που είχε δημιουργήσει η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Ένα τέ-

τοιο στοιχείο ήταν η γοργή αύξηση των δημόσιων δαπανών -για τη χρηματοδότηση της διεύρυνσης του κοινωνικού και οικονομικού ρόλου του κράτους- η οποία σε μερικές περιπτώσεις ήταν ταχύτερη από την αύξηση των δημοσίων εσόδων, γεγονός που οδήγησε σε μια πληθωριστική κάλυψη των ελλειμμάτων που προέκυπταν στον προϋπολογισμό.¹⁵¹ Ένα ακόμα πιο σημαντικό στοιχείο ήταν το γεγονός ότι οι εργοδότες, προκειμένου να ελαχιστοποιήσουν τον αντίκτυπο που είχαν στα κέρδη οι «υπερβολικές» αυξήσεις στους μισθούς (δηλαδή οι αυξήσεις που ξεπερνούσαν τις αυξήσεις στην παραγωγικότητα), μετακύλησαν με επιτυχία ένα σημαντικό μέρος του αυξημένου κόστους εργασίας στους καταναλωτές, χρησιμοποιώντας το πρόσχημα της πετρελαϊκής κρίσης. Όμως, η εντεινόμενη διεθνοποίηση της οικονομίας και ο συνακόλουθος ισχυρότερος ανταγωνισμός έκανε αυξανόμενα δύσκολη τη μετακύληση των «υπερβολικών» αυξήσεων των μισθών στις τιμές. Το αποτέλεσμα ήταν η συμπίεση των κερδών που αναφέρθηκε πιο πάνω να γίνει ακόμα εντονότερη στα τέλη της δεκαετίας του 1970.

Το αποτέλεσμα αυτών των τάσεων ήταν η κρίση «στασιμοπληθωρισμού» στη δεκαετία του 1970, η οποία έγινε αναπόφευκτη από τη στιγμή που οι κυβερνήσεις, για να μειώσουν τις πληθωριστικές πιέσεις που δημιουργήθηκαν από τις παραπάνω τάσεις και την πετρελαϊκή κρίση, κατέφυγαν σε παραδοσιακές αντιπληθωριστικές πολιτικές. Έτσι, όχι μόνο δεν επιβραδύνθηκε ο πληθωρισμός, αλλά και η ανεργία άρχισε να αυξάνεται σημαντικά, καθώς οι αντιπληθωριστικές ενίσχυαν τη βραχυπρόθεσμη ανεργία, πέρα από τη μακροπρόθεσμη ανεργία που αυξανόταν παράλληλα ως αποτέλεσμα της αναδυόμενης επανάστασης στην πληροφορική.

Συνοψίζοντας, η κατάρρευση του κρατισμού και η άνοδος του νεοφιλελευθερισμού, που θα συζητήσουμε στη συνέχεια, πρέπει να ιδωθούν μέσα στο πλαίσιο της εντεινόμενης διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς, η οποία κατέστησε τον κρατισμό αυξανόμενα ασύμβατο με αυτήν.

151. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, τα συνολικά δημόσια έσοδα ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκαν κατά 9% μεταξύ 1951 και 1975, ενώ οι συνολικές δημόσιες δαπάνες αυξήθηκαν κατά 29% την ίδια περίοδο, I. Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, London: Macmillan, 1979, Πίν. 5.1, σελ. 77.

Στόχος της επίθεσης του νεοφιλελεύθερου κινήματος, που αναπτύχθηκε τη δεκαετία του 1970, ήταν οι κοινωνικοί έλεγχοι επί της αγοράς που είχαν εισαχθεί κατά τη διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Οι οικονομικές ελίτ θεωρούσαν πάντοτε ότι ο σοσιαλδημοκρατικός κρατισμός, με τη μορφή των εθνικοποιήσεων, των πολιτικών πλήρους απασχόλησης και του κράτους πρόνοιας, δημιουργούσε ένα τριμερές σύστημα οικονομικής δύναμης (κράτος, συνδικάτα, κεφάλαιο), το οποίο υπονόμει την ηγεμονία του ιδιωτικού κεφαλαίου. Έτσι, μόλις το επέτρεψε ένας συνδυασμός οικονομικών και πολιτικών παραγόντων, η επίθεση ενάντια στη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση έγινε αναπόφευκτη. Ο κύριος οικονομικός παράγοντας ήταν, όπως είδαμε, η διεθνοποίηση της οικονομίας που έγινε ασύμβατη με το σοσιαλδημοκρατικό κρατισμό. Οι πολιτικοί παράγοντες αναφέρονται στην παρακμή της Αριστεράς, ως αποτέλεσμα της επέκτασης των μεσαίων τάξεων σε βάρος της χειρωνακτικής εργατικής τάξης, καθώς και της παράλληλης κατάρρευσης του «υπαρκτού σοσιαλισμού».

Ο απώτατος, επομένως, στόχος του νεοφιλελευθερισμού ήταν η ενίσχυση της δύναμης αυτών που ελέγχουν την οικονομία, μέσω της δραστηρικής συρρίκνωσης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές. Οι κύριες πολιτικές που προτάθηκαν από τους νεοφιλελεύθερους και εφαρμόστηκαν εν συνεχεία πρώτα από τις κυβερνήσεις Thatcher/Reagan και αργότερα από κυβερνήσεις σ' ολόκληρο τον κόσμο ήταν:

- **Απελευθέρωση των αγορών**

1. Η αγορά εργασίας αποτελεί τον κύριο στόχο της πολιτικής απελευθέρωσης των αγορών. Έτσι, πολλοί σημαντικοί έλεγχοι εξαλείφονται και άλλοι τροποποιούνται δραστικά με ρητό στόχο να γίνει η αγορά εργασίας περισσότερο «ελαστική», δηλαδή περισσότερο πειθήνια στις συνθήκες της αγοράς. Η αποδυνάμωση αυτών των ελέγχων, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της κρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση και την αντισυνδικαλιστική νομοθεσία, σήμαινε ότι οι συνέπειες των τεχνολογικών αλλαγών, που είχαν ήδη οδηγήσει σε δομική ανεργία, δεν αντισταθμίστηκαν με αποτελεσματική κρατική δράση. Αντίθετα, αφέθηκε στις δυνάμεις της

αγοράς να λύσουν το πρόβλημα της ανεργίας. Ακόμα, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, περιορίζοντας το δημόσιο τομέα, συνέβαλαν άμεσα στην αύξηση της ανεργίας. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία έχει σήμερα αποκτήσει μαζικές διαστάσεις, ενώ η φτώχεια και η ανισότητα έχουν και αυτές αυξηθεί σε βαθμό ανάλογο με την απορύθμιση της αγοράς εργασίας.

2. Οι αγορές κεφαλαίου έχουν επίσης απελευθερωθεί, ιδιαίτερα οι διεθνείς χρηματοπιστωτικές αγορές (άρση των συναλλαγματικών ελέγχων κ.λπ.). Η απελευθέρωση των αγορών κεφαλαίου έχει αυξήσει τις δυνατότητες φοροδιαφυγής, έχει διαβρώσει τη φορολογική βάση που απαιτείται για τη χρηματοδότηση του κράτους πρόνοιας, έχει κάνει την εκροή κεφαλαίου ευκολότερη και -πιο σημαντικό- κατέστησε αδύνατη οποιαδήποτε μορφή σχεδιασμού και αποτελεσματικού ελέγχου της εγχώριας συνολικής ζήτησης. Έτσι, τεράστια χρηματικά ποσά κινούνται διαρκώς σ' αναζήτηση κερδοσκοπικών ευκαιριών και περιορίζουν αποφασιστικά τη δυνατότητα των κυβερνήσεων να ακολουθούν μακροοικονομικές πολιτικές που να αποκλίνουν σημαντικά από αυτές των ανταγωνιστών τους.
3. Τέλος, όπως ήδη είδαμε, οι αγορές εμπορευμάτων έχουν και αυτές απελευθερωθεί, κυρίως ως αποτέλεσμα της τελευταίας συμφωνίας της GATT. Το σωρευτικό αποτέλεσμα αυτών των πολιτικών απελευθέρωσης των αγορών ήταν ότι «ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, είχε δημιουργηθεί μια σχεδόν τελείως φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων στην περιφέρεια του ΟΑΣΑ, που έδινε στους πρωταγωνιστές της αγοράς μια ελευθερία που δεν είχαν ποτέ από τη δεκαετία του 1920 και μετά».¹⁵²

- **Ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων.** Οι ιδιωτικοποιήσεις είναι σημαντικές όχι μόνο επειδή περιορίζουν τον όγκο του δημόσιου τομέα, αλλά και επειδή δημιουργούν νέες δυνατότητες για το ιδιωτικό

152. E. Helleiner, «From Bretton Woods to Global finance: a world turned upside down» στο R. Stubbs and G. Underhill, *Political Economy and the Changing Global Order*, London: Macmillan, 1994.

κεφάλαιο. Εντούτοις η μετοχοποίηση του ενεργητικού των δημοσίων επιχειρήσεων διαφημίζεται ως ένα είδος «λαϊκού καπιταλισμού», παρά το γεγονός ότι, όπως έχει δείξει η βρετανική εμπειρία, οι ιδιωτικοποιήσεις ενισχύουν ακόμη περισσότερο τη συγκέντρωση του κεφαλαίου.

- **Συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας** σ' ένα ασφαλιστικό δίκτυο και παράλληλη ενθάρρυνση της επέκτασης του ιδιωτικού τομέα στις κοινωνικές υπηρεσίες (υγεία, εκπαίδευση, συνταξιοδοτικά σχήματα κ.λπ.). Η πολιτική αυτή όχι μόνο οδηγεί στην αγοραιοποίηση τομέων της οικονομίας που βρίσκονταν υπό κρατικό έλεγχο, αλλά μειώνει περαιτέρω τον «κοινωνικό μισθό» και αυξάνει ακόμη περισσότερο την «ελαστικότητα» της εργασίας.
- **Ανακατανομή του φορολογικού βάρους προς όφελος των ομάδων υψηλού εισοδήματος.** Ο ρητός στόχος των φορολογικών ελαφρύνσεων είναι η δημιουργία «κινήτρων» προς την οικονομική ελίτ για αποταμίευση και επενδύσεις, ενώ ο σιωπηρός στόχος είναι η αύξηση των καθαρών κερδών και το μοίρασμα του κόστους του ασφαλιστικού δικτύου. Το αναπόφευκτο όμως αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων φορολογικών πολιτικών ήταν η περαιτέρω χειροτέρευση της κατανομής εισοδήματος.

Ως αποτέλεσμα των πολιτικών αυτών η κερδοφορία, που είχε κατακυλήσει στα τέλη της κρατικιστικής περιόδου, έχει σχεδόν αποκατασταθεί σήμερα στα επίπεδα του μεταπολεμικού μπουμ.

Η διεθνοποίηση της οικονομίας και οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές συνέπεσαν με σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές (επανάσταση στην πληροφορική) που σηματοδότησαν τη μετάβαση της οικονομίας της αγοράς σε μια μεταβιομηχανική φάση. Το αποτέλεσμα που προέκυψε από τη συνδυαστική δράση των παραγόντων αυτών ήταν μια δραστική αλλαγή στη διάρθρωση της απασχόλησης που εκφράστηκε με τη σημαντικότερη μείωση του μεγέθους της χειρωνακτικής εργατικής τάξης. Έτσι, μια νέα ταξική διάρθρωση αναδείχθηκε στη μεταβιομηχανική διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς που άλλαξε τη σύνθεση του εκλογικού σώματος με συνέπεια τη γοργή παρακμή των παραδοσιακών σοσιαλδημοκρατικών

κομμάτων και την προσπάθειά τους να αποσπάσουν ένα σημαντικό μέρος των ψήφων της προνομιούχου μειονότητας μέσω του «εκσυγχρονισμού» τους (δηλαδή της προσαρμογής τους στις προταγές της νεοφιλελεύθερης ατζέντας). Γι' αυτό και τα τελευταία 20 περίπου χρόνια όλα τα μεγάλα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, είτε στην εξουσία είτε στην αντιπολίτευση (Γαλλία, Σουηδία, Βρετανία, Γερμανία), έχουν εγκαταλείψει τις παραδοσιακές σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές, όπως η δέσμευση για πλήρη απασχόληση και το κράτος πρόνοιας, και έχουν υιοθετήσει, με μικρές διαφοροποιήσεις, την ουσία του νεοφιλελεύθερου προγράμματος (ιδιωτικοποιήσεις, απελευθέρωση των αγορών κ.λπ.) στο όνομα της απελευθέρωσης της «κοινωνίας των πολιτών» από το κράτος.

Η νέα συναίνεση δεν συνεπάγεται ότι το κράτος δεν έχει πια κανένα οικονομικό ρόλο να παίξει. Δεν θα πρέπει κανείς να συγχέει το φιλελευθερισμό/νεοφιλελευθερισμό με το *laisser-faire*. Όπως ανέφερα προηγουμένως, ήταν το ίδιο το κράτος που δημιούργησε το σύστημα των αυτορυθμιζόμενων αγορών. Επιπλέον, κάποια μορφή κρατικής παρέμβασης ήταν πάντοτε αναγκαία για την ομαλή λειτουργία του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Το κράτος καλείται σήμερα να παίξει έναν κρίσιμο ρόλο σε σχέση με την πλευρά της προσφοράς στην οικονομία και συγκεκριμένα καλείται να πάρει μέτρα για να βελτιώσει την ανταγωνιστικότητα, να εκπαιδεύσει το εργατικό δυναμικό στις απαιτήσεις της νέας τεχνολογίας, ακόμη και να επιχορηγήσει, άμεσα ή έμμεσα, τις εξαγωγικές βιομηχανίες. Κατά συνέπεια ο τύπος κρατικού παρεμβατισμού που είναι συμβατός με τη διαδικασία αγοραιοποίησης όχι μόνο δεν αποθαρρύνεται, αλλά, αντίθετα, προωθείται ενεργά από την υπερεθνική ελίτ και ιδιαίτερα από τα «προοδευτικά» στοιχεία της (ευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα). Έτσι, δεν αληθεύει ο ισχυρισμός, που συνήθως υποστηρίζεται, ότι η νεοφιλελεύθερη συναίνεση θανάτωσε το γέννημα θρέμμα της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, δηλαδή τη μεικτή οικονομία. Στην πραγματικότητα, έκανε κάτι χειρότερο. Αναπροσδιόρισε το περιεχόμενο της μεικτής οικονομίας ώστε να εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντα της υπερεθνικής ελίτ και να αναπαράγει, στο κατώφλι του 21ου αιώνα, συνθήκες ανισότητας και κοινωνικής αδικίας που επικρατούσαν στις αρχές του 19ου!

Το συνδυαστικό αποτέλεσμα των «αντικειμενικών» (οικονομικών και τεχνολογικών) παραγόντων που οδηγούσαν σε περαιτέρω διεθνοποίηση και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών για την απελευθέρωση των αγορών ήταν ότι, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς επιταχύνθηκε με έντονους ρυθμούς οδηγώντας στη σημερινή «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση».

Συνοψίζοντας, είναι προφανές ότι ήταν εσφαλμένη η εκτίμηση του Polanyi ότι η άνοδος του κρατισμού, στη δεκαετία του 1930, ήταν ένδειξη του ουτοπικού χαρακτήρα της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς και της ύπαρξης μιας «υπόγειας κοινωνικής διαδικασίας»¹⁵³ που οδηγεί στον κοινωνικό έλεγχο της οικονομίας της αγοράς. Στην πραγματικότητα αποδείχτηκε ότι ο κρατισμός αποτέλεσε ένα σχετικά σύντομο διάλειμμα στη διαδικασία αγοραιοποίησης. Μ' αυτή την έννοια ο κρατισμός ήταν ένα μεταβατικό φαινόμενο που οφειλόταν στην αποτυχία της πρώτης απόπειρας για τη δημιουργία ενός συστήματος βασισμένου σε μια διεθνοποιημένη και αυτορρυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς. Η αποτυχία αυτή, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, δεν είχε αιτία τον υποτιθέμενο ουτοπικό χαρακτήρα της αγοραιοποίησης της κοινωνίας, όπως πίστευε ο Polanyi, αλλά το γεγονός ότι στην πρώτη φάση αγοραιοποίησης, το 19ο αιώνα, δεν είχαν ακόμη δημιουργηθεί οι αντικειμενικές συνθήκες για την ολοκλήρωση της διαδικασίας αυτής.

Αντίθετα, σήμερα αποκαθίστανται οι τέσσερις θεσμοί στους οποίους, κατά τον Polanyi, στηρίχτηκε η πρώτη απόπειρα εγκαθίδρυσης ενός κοινωνικού συστήματος βασισμένου σε μια διεθνοποιημένη και αυτορρυθμιζόμενη οικονομία της αγοράς, όπως είδαμε στο πρώτο μέρος. Αυτό όμως, όπως ήδη ανέφερα, δεν σημαίνει ότι εξαλείφονται όλοι οι έλεγχοι πάνω στις αγορές. Όχι μόνο οι «ρυθμιστικοί» έλεγχοι εξακολουθούν να υφίστανται και σε μερικές περιπτώσεις να επεκτείνονται, αλλά ακόμα και ορισμένοι κοινωνικοί έλεγχοι δεν εξαλείφονται. Παραδείγματα κοινωνικών ελέγχων (με την ευρεία έννοια) πάνω στις σημερινές αγορές αποτελούν τα διάφορα «νέα (μη δασμολογικά) προστατευτικά εμπόδια», όπως

153. K. Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σελ. 29.

οι περιορισμοί στις εξαγωγές και οι «διευθετήσεις εύτακτης αγοράς» (orderly marketing arrangements), που εφαρμόζονται σε πολλούς βιομηχανικούς τομείς των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών, ιδιαίτερα στο χάλυβα, στα υφάσματα και στα αυτοκίνητα.¹⁵⁴ Ακόμη, όσον αφορά τους κοινωνικούς ελέγχους με τη στενή έννοια, παρόλο που το κράτος πρόνοιας βρίσκεται κατά βάση σε αποσύνθεση, στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες διατηρούνται διάφορα «ασφαλιστικά δίκτυα» για την αποτροπή μιας μαζικής αναταραχής. Όμως, τα ασφαλιστικά δίκτυα, που στοχεύουν σε συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων (στους πολύ φτωχούς κ.λπ.), συνεπάγονται όχι μόνο την εξάλειψη του βασικού χαρακτηριστικού του κράτους πρόνοιας, της καθολικότητάς του, αλλά και τη θεσμοποίηση της φτώχειας.

Η σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς («νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση») μπορεί, επομένως, να θεωρηθεί ότι ολοκληρώνει τον κύκλο που ξεκίνησε τον προηγούμενο αιώνα με την απόπειρα εγκαθίδρυσης μιας φιλελεύθερης εκδοχής της. Έτσι, μετά την κατάρρευση της πρώτης απόπειρας εισαγωγής ενός διεθνοποιημένου αυτορυθμιζόμενου οικονομικού συστήματος, μια νέα σύνθεση επιχειρείται σήμερα. Στόχος της νέας σύνθεσης είναι να αποφευχθούν οι ακραίες συνέπειες του καθαρού φιλελευθερισμού, μέσω του συνδυασμού ουσιαστικά αυτορυθμιζόμενων αγορών με διάφορους τύπους ασφαλιστικών δικτύων και ελέγχων. Ο συνδυασμός αυτός, επιδιώκει την εξασφάλιση της προνομιούχας θέσης, της «υπερτάξης» και των στρωμάτων που απαρτίζουν την «κοινωνία των 2/3», καθώς και την επιβίωση της «υποτάξης», χωρίς να θίγονται τα ουσιαστικά στοιχεία της διαδικασίας αυτορύθμισης. Κατά συνέπεια, το έθνος-κράτος εξακολουθεί να έχει ένα σημαντικό ρόλο να παίξει όχι μόνο στη διασφάλιση, με το μονοπώλιο της βίας που κατέχει, του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς, αλλά και στη συντήρηση της υποδομής για την ομαλή λειτουργία της νεοφιλελεύθερης οικονομίας.

154. R. Stubbs and G. Underhill, «Global Issues in Historical Perspective», στο *Political Economy and the Changing Global Order*, London: Macmillan, 1994, σελ. 156.

Το ερώτημα που γεννά η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς είναι το εξής: Υπάρχει η δυνατότητα, στο θεσμικό πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, για την ανάπτυξη αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων με την ευρεία έννοια, με στόχο την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος που συνθλίβονται από τις απελευθερωμένες και απορυθμιζόμενες αγορές; Η απάντηση που δίνουν στο ερώτημα αυτό οι οπαδοί της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών είναι ότι, μέσω της ενίσχυσης της κοινωνίας των πολιτών, είναι δυνατή η άσκηση πίεσης για την υιοθέτηση παρομοίων ελέγχων. Όμως τα μοντέλα ριζοσπαστικής δημοκρατίας που έχουν αναπτυχθεί πρόσφατα με βάση αυτή την προσέγγιση είναι τόσο ανιστόρητα όσο και ουτοπικά. Είναι ανιστόρητα διότι δεν βλέπουν τη διεθνοποίηση της οικονομίας ως μια φάση της διαδικασίας αγοραιοποίησης. Και είναι ουτοπικά διότι προϋποθέτουν έναν κρατισμό που είναι σήμερα εντελώς ασύμβατος με τη διεθνοποιημένη οικονομία. Μια από τις σπάνιες εξαιρέσεις της κατηγορίας αυτής μοντέλων που ρητά προϋποθέτει μια διεθνοποιημένη οικονομία είναι το αποκαλούμενο «κοσμοπολίτικο μοντέλο δημοκρατίας» που προτείνεται από τον David Held.¹⁵⁵ Ο συγγραφέας προτείνει μια διαδικασία «διπλού εκδημοκρατισμού»: τον αλληλεξαρτημένο μετασχηματισμό του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών. Η βασική παραδοχή του «κοσμοπολίτικου μοντέλου» είναι ότι στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς η δημοκρατία πρέπει να γίνει μια «υπερεθνική υπόθεση». Αυτό προϋποθέτει ότι πρέπει να ικανοποιηθούν ορισμένοι θεσμικοί

155. D. Held, «Democracy: From City-States to a Cosmopolitan Order?» στο *Prospects for Democracy*, Cambridge: Polity Press, 1993, σελ. 13-52. Βλ. ακόμα, το πιο πρόσφατο βιβλίο του *Democracy and the Global Order*, Cambridge, Polity, 1995, στο οποίο αναπτύσσεται περαιτέρω η πρόταση για ένα κοσμοπολίτικο μοντέλο δημοκρατίας. Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας, εκκινώντας από ένα φιλελεύθερο ορισμό της αυτονομίας με όρους ίσων δικαιωμάτων (σελ. 147) -ορισμό που δεν έχει καμιά απολύτως σχέση με την κλασική έννοια της αυτονομίας- καταλήγει με μια λίστα προτάσεων παρόμοιων με αυτές που σκιαγράφησα στο κείμενο, οι οποίες, μέσα στο πλαίσιο της λογικής και της δυναμικής της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (που ο συγγραφέας θεωρεί δεδομένο) δεν ισχυροποιούνται παρά μ' ένα ευχολόγιο.

όροι ώστε η ίδια η συνέχιση της δημοκρατίας να συνδέεται με ένα διευρυνόμενο πλαίσιο δημοκρατικών θεσμών και υποκειμένων. Τέτοιες προϋποθέσεις είναι σύμφωνα με το Held: η δημιουργία περιφερειακών κοινοβουλίων (ένα ενισχυμένο ευρωκοινοβούλιο αποτελεί το μοντέλο), η θέσπιση γενικών δημοψηφισμάτων που θα υπερβαίνουν τα σύνορα των εθνών-κρατών, το άνοιγμα των διεθνών κυβερνητικών οργανισμών στο δημόσιο έλεγχο, η θωράκιση ενός συνόλου δικαιωμάτων (πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών) και ένας αναδιαμορφωμένος ΟΗΕ ο οποίος «θα επιδιώκει χωρίς δισταγμούς να θέτει τις αρχές της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης πάνω από αυτές της πολιτικής των υπερδυνάμεων». Ο συγγραφέας προτείνει επίσης διάφορες μεθόδους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τον περιορισμό «των δραστηριοτήτων ισχυρών πολυεθνικών ομάδων συμφερόντων στην ανεξέλεγκτη επιδίωξη των συμφερόντων τους» και το μοντέλο καταλήγει με ευχολόγια για τις ιδιωτικές και συνεταιριστικές επιχειρήσεις που θα εξασφαλίζουν ότι «ο *modus operandi* της παραγωγής, της κατανομής και της εκμετάλλευσης των πόρων θα είναι συμβατός με τη δημοκρατική διαδικασία και ένα κοινό πλαίσιο δράσης».

Όπως καθίσταται φανερό από την παραπάνω παράθεση των θεσμικών προϋποθέσεων του «κοσμοπολίτικου μοντέλου», μερικές από αυτές είναι «ανώδυνες» για τις κυρίαρχες πολιτικές και οικονομικές ελίτ και είναι δυνατό να εκπληρωθούν ούτως ή άλλως ως αποτέλεσμα της σημερινής ανάπτυξης οικονομικών μπλοκ (περιφερειακά κοινοβούλια, περιφερειακά δημοψηφίσματα, μεγαλύτερη διαφάνεια) ενώ άλλες ρυθμίσεις βρίσκονται στην περιοχή της επιστημονικής φαντασίας (π.χ., ποιος θα πιέσει τις υπερδυνάμεις να παραιτηθούν των προνομίων τους σ' έναν αναμορφωμένο ΟΗΕ;) Μεταξύ των δύο αυτών άκρων βρίσκεται μια γκρίζα περιοχή προτεινόμενων ρυθμίσεων (έλεγχοι στις δραστηριότητες των πολυεθνικών, θωράκιση ενός συνόλου οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων) των οποίων η δυνατότητα εφαρμογής εξαρτάται από το περιεχόμενο που εκάστοτε τους προσδίδεται - και το οποίο ο συγγραφέας αφήνει ασαφές. Έτσι, εάν το περιεχόμενο που δίδεται στις ρυθμίσεις αυτές βρίσκεται σε αντίθεση με τις επιταγές της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς (π.χ. εξασφάλιση του δικαιώματος κάθε πολίτη

στην εργασία και καθιέρωση αντίστοιχης ισχυρής κρατικής δέσμευσης, ή υιοθέτηση αυστηρών περιορισμών στις δραστηριότητες των πολυεθνικών με βάση οικολογικά κριτήρια) τότε μεταφερόμαστε και πάλι στην περιοχή της επιστημονικής φαντασίας και ισχύει ό,τι αναφέρθηκε παραπάνω. Εάν, από την άλλη μεριά, το περιεχόμενο που δίδεται στις ρυθμίσεις αυτές δεν επηρεάζει τη λογική και τη δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, δηλαδή, εάν οι ρυθμίσεις είναι ανώδυνες για τις κυρίαρχες τάξεις, τότε είναι μεν εφικτές, έχουν όμως μικρή σχέση με τις φιλοδοξίες των υποστηρικτών της προσέγγισης της κοινωνίας των πολιτών να επιβάλουν αποτελεσματικούς κοινωνικούς ελέγχους στις αγορές.

Κατά τη γνώμη μου δεν υπάρχει καμία δυνατότητα, στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο, για αποτελεσματικούς ελέγχους πάνω στην αγορά με στόχο την αποτελεσματική προστασία της εργασίας ή του περιβάλλοντος (όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί της ρεφορμιστικής Αριστεράς), ακόμη και αν η προστασία αυτή δεν ξεπερνά την προστασία που παρεχόταν στη διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Στο εθνικό επίπεδο ή ακόμη και στο επίπεδο οικονομικών μπλοκ, όπως η ΕΕ, τέτοιοι έλεγχοι αποκλείονται από τις ανάγκες του ανταγωνισμού που επιβάλλουν οι ανοικτές αγορές.

Σε παγκόσμιο επίπεδο ένας διεθνής κείνσιανισμός θα ήταν αντίθετος με τη λογική και τη δυναμική της διεθνοποίησης και ως τέτοιος θα αποτελούσε στόχο των πολυεθνικών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς σήμερα, φτάνοντας μάλιστα στο σημείο να τον εξουδετερώσουν. Η δε διεθνοποίηση δεν είναι ανατρέψιμη, εφόσον, όπως είδαμε, αποτελεί δομική αλλαγή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Είναι επομένως σαφές ότι η απώτερη αιτία της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης στο οικονομικό, το πολιτικό, το κοινωνικό, το οικολογικό και το πολιτισμικό επίπεδο είναι η τεράστια συγκέντρωση εξουσίας στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί η δυναμική της οικονομίας της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία». Η διέξοδος από τη κρίση βρίσκεται κατά συνέπεια στη ριζική αποκέντρωση της εξουσίας, στη δημιουργία ενός θεσμικού πλαισίου που εξασφαλίζει την ισοκατανομή εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, αυτό που ονομάζουμε Περιεκτική Δημοκρατία.

Οι βολικοί μύθοι της «Αριστεράς» μας για την παγκοσμιοποίηση

Τελευταία έχει αναπτυχθεί μια ολόκληρη παραφιλολογία μεταξύ «αριστερών» οικονομολόγων στο εξωτερικό αλλά και στη χώρα μας¹⁵⁶ για τα αίτια της σημερινής οικονομικής κρίσης και τη φύση της παγκοσμιοποίησης. Μια παραφιλολογία την οποία τροφοδότησε και η Έκθεση του ΟΗΕ για την ανθρώπινη ανάπτυξη του 1999, που εκφράζει ανάλογες νεοκεϊνσιανές απόψεις. Ας δούμε όμως συγκεκριμένα τους μύθους αυτούς.

Μύθος πρώτος: η παγκοσμιοποίηση δεν είναι νέο φαινόμενο αφού ανάλογη παγκοσμιοποίηση συνέβη και στο παρελθόν. Η λογική πίσω από αυτή την αντίληψη είναι ότι η σημερινή παγκοσμιοποίηση, στην πραγματικότητα, δεν αποτελεί ένα νέο φαινόμενο, εφόσον η διεθνοποίηση της καπιταλιστικής οικονομίας είχε αρχίσει μαζί με την άνοδο της οικονομίας της αγοράς, αλλά αποτελεί απλώς «την απaráκαμπτη επιλογή των κυβερνήσεων και των κρατών».¹⁵⁷ Στην πραγματικότητα όμως, η σημερινή παγκοσμιοποίηση (ή, ορθότερα, η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς) είναι, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο¹⁵⁸, εντελώς νέο φαινόμενο, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Πράγμα βέβαια καθόλου περίεργο, αν ληφθεί υπόψη ότι η κυριαρχία των πολυεθνικών στο εμπόριο και την παραγωγή καθώς και το σημερινό άνοιγμα των αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων, που συνιστούν την ουσία της παγκοσμιοποίησης, είναι πρωτόγνωρα φαινόμενα που ολοκληρώθηκαν τις τελευταίες τρεις δεκαετίες.

Μύθος δεύτερος: η σημερινή παγκόσμια οικονομική κρίση, με την έννοια της έκρηξης της ανισότητας και της φτώχειας, είναι αποτέλεσμα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που εισήγαγαν «κοντόφθαλμες» κυβερνήσεις για να εξυπηρετήσουν τη βουλιμία του κεφαλαίου.¹⁵⁹ Φυσικά, αυ-

156. Βλ., για παράδειγμα, το αφιέρωμα της *Ελευθεροτυπίας* για τη φτώχεια (25/9/1999), όπου γινόταν απόπειρα να εξηγηθεί το φαινόμενο αποκλειστικά με βάση σοσιαλδημοκρατικές απόψεις.

157. Βλ., Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σελ.13.

158. Βλ., Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 1.

159. Βλ. τη συνέντευξη του Κ. Βεργόπουλου στο αφιέρωμα της *Ελευθεροτυπίας* για τη φτώχεια (25/9/99).

τό δεν αποτελεί εξήγηση, διότι η μεν βουλιμία του κεφαλαίου δεν είναι νέο φαινόμενο, ενώ θα ήταν τουλάχιστον αφελές ν' αποδώσουμε τις πολιτικές που εφαρμόζουν με συνέπεια, σχεδόν για μια εικοσαετία, κυβερνήσεις της Δεξιάς αλλά και της «Αριστεράς», στην περιορισμένη αντίληψή τους! Οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεν είναι συγκυριακό φαινόμενο, όπως ισχυρίζονται βολικότατα οι οικονομολόγοι της ρεφορμιστικής Αριστεράς, αλλά, όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο, δομικό φαινόμενο, δηλ. φαινόμενο που εκφράζει αλλαγές στη δομή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Οι κυβερνήσεις των Thatcher και Reagan βασικά θεσμοποίησαν την υφιστάμενη κατάσταση, όταν άνοιξαν τις αγορές κεφαλαίου και συναλλάγματος, όπως απαιτούσαν οι ανάγκες των πολυεθνικών που ήδη είχαν αρχίσει να ελέγχουν σημαντικό τμήμα της παγκόσμιας παραγωγής και εμπορίου. Και ήταν το άνοιγμα των αγορών που επέβαλε ένα διαφορετικό τύπο ανάπτυξης, ο οποίος θα στηριζόταν περισσότερο στην εξωτερική, παρά στην εσωτερική, αγορά, όπως συνέβαινε προηγουμένως. Αυτό σήμαινε ότι η ανταγωνιστικότητα και η συνακόλουθη ανάγκη συμπίεσης του πληθωρισμού (στον οποίο είχαν συμβάλει σημαντικά οι κείνσιανές πολιτικές) αποκτούσαν καθοριστική σημασία στην ανάπτυξη. Το άνοιγμα επομένως των αγορών, που είναι η απώτερη αιτία για την εγκατάλειψη του κείνσιανισμού, το πετσόκομμα του κράτους πρόνοιας και η συνακόλουθη έκρηξη της ανισότητας και της φτώχειας, δεν είναι αποτέλεσμα «κοντόφθαλμων» πολιτικών αλλά αναπόφευκτη συνέπεια της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς. Πρόκειται για στοιχείο, που οι πρώην μαρξιστές και νυν φορείς σοσιαλδημοκρατικών απόψεων, εκείνοι που στελεχώνουν τη σημερινή κατεστημένη «Αριστερά», προτιμούν να αγνοούν.

Μύθος τρίτος: η ιστορία επαναλαμβάνεται, εφόσον οι καπιταλιστικές κυβερνήσεις εφαρμόζαν παρόμοιες πολιτικές και κατά τη δεκαετία του 1930, μέχρι που κατάλαβαν «το αυτονόητο» που υποστήριζε ο J.M. Keynes.¹⁶⁰ Όμως, οι σημερινές αντιπληθωριστικές πολιτικές δεν είναι κάποιο λάθος πολιτικής, ούτε η δεκαετία του '30 συγκρίνεται με την εποχή

160. Ο.π.

μας. Στη δεκαετία του '30 δεν υπήρχε η σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς και η ανάπτυξη στηριζόταν βασικά στην εσωτερική αγορά. Γι' αυτό και οι κείνσιανές πολιτικές συνέβαλαν σημαντικά στην εξασφάλιση υψηλών επιπέδων απασχόλησης, αλλά και επιτάχυναν τον πληθωρισμό. Όμως, η σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς αποτελεί την ταφόπετρα του κείνσιανισμού, όσο και αν οι οικονομολόγοι της ρεφορμιστικής Αριστεράς προσποιούνται ότι δεν το καταλαβαίνουν. Στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο των ανοικτών αγορών οι κυβερνήσεις δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να αφήνουν την οικονομική ανάπτυξη, καθώς και την παράλληλη επίτευξη χαμηλών επιπέδων ανεργίας αλλά και πληθωρισμού, στις «εύκαμπτες» αγορές, χωρίς ουσιαστική κρατική παρέμβαση. Ήδη οι ΗΠΑ και η Βρετανία έχουν επιτύχει σημαντικά το στόχο αυτό και οι υπόλοιποι (Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία κ.λπ.) προσπαθούν να τις ακολουθήσουν, ενώ οι ουτοπικοί σοσιαλδημοκράτες τύπου La Fontaine (που αποτελούν το πρότυπο των «αριστερών» μας) εκπαραθυρώνονται. Φυσικά, η «λύση» αυτή σημαίνει χαμηλόμισθες δουλειές, επέκταση της περιστασιακής και μερικής απασχόλησης και επομένως έκρηξη της ανισότητας. Αλλά αυτό δεν σημαίνει επίσης ότι η «λύση» αυτή είναι αποτυχημένη. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν εξασφαλίζει μια τεραστία κερδοφορία για την οικονομική ελίτ.

Μύθος τέταρτος: το σύστημα έχει φθάσει σε αδιέξοδο με την «αυτοκτονική έμμονή» του σε αυτές τις λύσεις.¹⁶¹ Η άποψη αυτή στηρίζεται στην παλιά θεωρία της υποκατανάλωσης, ότι δηλαδή η αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης δεν είναι βιώσιμη σ' ένα πλαίσιο μεγάλης ανισότητας, που οδηγεί αναπόφευκτα σε χαμηλή ζήτηση. Είναι φανερό όμως ότι οι υποστηρικτές παρόμοιων απόψεων ζουν στο παρελθόν και δεν αντιλαμβάνονται ότι στη μεταβιομηχανική κοινωνία, στο βαθμό που τα προνομιά στρώματα στο Βορρά ή το Νότο, επεκτείνουν την κατανάλωσή τους, δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα για την αναπαραγωγή της. Η σημερινή άλλωστε ανάπτυξη προϋποθέτει την ανισότητα, εφόσον είναι αδύνατη η καθολίκευση των καταναλωτικών πρότυπων του 20% του

161. Στο ίδιο.

παγκόσμιου πληθυσμού, το οποίο σήμερα εισπράττει το 86% του παγκόσμιου εισοδήματος. Για παράδειγμα, έχει υπολογιστεί ότι για να παγκοσμιοποιηθεί το σημερινό επίπεδο ζωής του Βορρά, η παγκόσμια βιομηχανική παραγωγή θα πρέπει να αυξηθεί κατά 130 φορές, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για το ήδη επιβαρημένο περιβάλλον!¹⁶²

Μύθος πέμπτος: αρκεί μια κρίση στη Γουόλ Στριτ, για να επανέλθουμε σε μορφές κρατισμού όπως ο κείνσιανισμός, που αποτελεί τη μόνη λύση.¹⁶³ Όμως, μια νέα χρηματιστηριακή κρίση, η οποία πράγματι είναι θέμα χρόνου, το πολύ να οδηγούσε στην υιοθέτηση αυστηρότερων ρυθμιστικών ελέγχων. Οι έλεγχοι αυτοί απλώς θα στόχευαν στον καλύτερο έλεγχο των χρηματαγορών, ώστε να επιτυγχάνεται μεγαλύτερη σταθερότητα στο παγκόσμιο σύστημα, και δεν θα επηρέαζαν τα βασικά χαρακτηριστικά του σημερινού συστήματος (ανοικτές αγορές, «εύκαμπτη» εργασία, πετσόκομμα του κράτους πρόνοιας, ιδιωτικοποιήσεις κ.λπ.) που αποτελούν δομικά χαρακτηριστικά της διεθνοποιημένης οικονομίας. Επομένως, είναι προφανές ότι οι «αριστεροί» πανεπιστημιακοί, στο εξωτερικό ή εδώ, που υποστηρίζουν ότι είναι δυνατή η επιστροφή σε κάποια μορφή κρατισμού (εμπνεόμενη από τον κείνσιανισμό ή μη) απλώς δεν επιθυμούν να συναγάγουν το αδήριτο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει πια διέξοδος για την κρίση (που εκδηλώνεται με τη σημερινή πελώρια συγκέντρωση) στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Έτσι, προτιμούν να εισηγούνται ανώδυνες, και στην πραγματικότητα ουτοπικές, μεταρρυθμίσεις μέσα στο σύστημα, παίζοντας (συνειδητά ή μη) το ρόλο της «αριστερής» αντιπολίτευσης που τους έχουν αναθέσει οι οικονομικές και πολιτικές ελίτ και απολαμβάνοντας (συνειδητά) τη συνακόλουθη κοινωνική προβολή.

Είναι επομένως φανερό ότι η γενική μετατόπιση του πολιτικού φάσματος προς τα δεξιά, η οποία χαρακτηρίζει το πολιτικό τοπίο διεθνώς, ιδιαίτερα μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού», δεν είναι πουθενά κα-

162. M. Carley and I. Christie, *Managing Sustainable Development*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993, σελ. 50.

163. Βλ. τη συνέντευξη του Κ. Βεργόπουλου, ό.π.

θαρότερη παρά σε σχέση με το σημαντικότερο φαινόμενο των τελευταίων πενήντα χρόνων: την παγκοσμιοποίηση. Έτσι, οι αναλύσεις των διανοούμενων της ρεφορμιστικής Αριστεράς και οι πολιτικές που ακολουθούν τα κόμματα στο χώρο αυτόν είναι χαρακτηριστικές. Γενικά, οι παλιοί σοσιαλδημοκράτες έχουν σήμερα γίνει σοσιαφιλελεύθεροι, οι δε περισσότεροι παλιοί μαρξιστές έχουν μετακομίσει σε κάποιο αναχρονιστικό είδος σοσιαλδημοκρατίας. Έτσι τέως σοσιαλδημοκράτες διανοούμενοι (π.χ, Anthony Giddens και οι εδώ ομοϊδεάτες, όπως ο Ν. Μουζέλης) καθώς και τα αντίστοιχα κόμματα στην Ευρώπη (Εργατικό Κόμμα, το δικό μας ΠΑΣΟΚ κ.λπ.) έχουν προσχωρήσει πλήρως στη συναινεση που στηρίζει τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, με ελάχιστες διαφορές ως προς το ρόλο του «κοινωνικού κράτους» από τους καθαρούς νεοφιλελεύθερους. Οι σοσιαφιλελεύθεροι, όπως έδειξαν και στη διάσκεψη κορυφής στο Βερολίνο του Ιουνίου 2000, έχοντας εγκαταλείψει πια τις ελπίδες για ισχυρό κρατικό ρόλο στην εσωτερική και διεθνή οικονομία αναθέτουν στις δυνάμεις της αγοράς τον καθορισμό του μεγέθους της παραγωγής και της απασχόλησης και περιορίζουν τον κρατικό ρόλο στην εισαγωγή «ρυθμιστικών» ελέγχων με στόχο την «ελαστικοποίηση» της αγοράς εργασίας, την τόνωση των αγορών για να δημιουργήσουν από μόνες τους εισόδημα και απασχόληση κ.λπ. Από την άλλη μεριά, οι περισσότεροι αναλυτές της ρεφορμιστικής Αριστεράς (όπως ο Samir Amin και οι Έλληνες ομοϊδεάτες τους, π.χ., ο Κ. Βεργόπουλος) μετακόμισαν προς τη σοσιαλδημοκρατία και έπαψαν πια να μιλούν για ανατροπή της οικονομίας της αγοράς απαγγέλλοντας ρεφορμιστικά ευχολόγια για το πώς θα έπρεπε να μεταρρυθμιστούν οι διεθνείς οργανισμοί με βάση μια «επαναδιαπραγμάτευση» των κανόνων του διεθνούς εμπορίου των συστημάτων αγοράς κεφαλαίου κ.λπ.¹⁶⁴

Οι θέσεις αυτές των σοσιαφιλελευθερών και των ρεφορμιστών αριστερών απορρέουν από τις αντίστοιχες αντιλήψεις που υιοθετούν για την παγκοσμιοποίηση. Το κοινό χαρακτηριστικό των αντιλήψεων αυτών είναι ότι παίρνουν ως δεδομένο το σύστημα της παγκοσμιοποιημένης

164. Βλ. S. Amin, για την παγκοσμιοποίηση, *II Manifesto/Εποχή* 16/4/2000.

οικονομίας της αγοράς και οι μεν πρώτοι προσαρμόζονται ρεαλιστικά σε αυτή, χαρακτηρίζοντας τη μονόδρομο, ενώ οι δεύτεροι στρουθοκαμηλικά την αρνούνται, χαρακτηρίζοντας την «χίμαιρα» (ή, πιο χοντροκομμένα, «παραμύθι»¹⁶⁵) και προτείνουν ουτοπικές μέσα στο σύστημα της αγοράς μεταρρυθμίσεις. Αντίθετα, σύμφωνα με την προσέγγιση της Περιεκτικής Δημοκρατίας την οποία εξετάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, η παγκοσμιοποίηση δεν είναι αντιστρέψιμη μέσα στο σύστημα αυτό, πράγμα που θέτει ζήτημα δημιουργίας ενός νέου κοινωνικοοικονομικού συστήματος για να ξεπεραστεί η σημερινή πολυδιάστατη κρίση της οποίας αποτελεί την απώτερη αιτία, πέρα από την αποτυχημένη οικονομία της αγοράς αλλά και τον εξίσου αποτυχημένο κεντρικό σχεδιασμό.

Ας δούμε όμως συνοπτικά τις τρεις αυτές προσεγγίσεις για την παγκοσμιοποίηση, όπως παρουσιάζονται στη χώρα μας. Σύμφωνα με τη σοσιαλφιλελεύθερη άποψη, που υιοθετεί βασικά το κυβερνών κόμμα και οι θεωρητικοί γκουρού του, που στηρίζονται στην έρευνα κυρίως του Giddens,¹⁶⁶ η παγκοσμιοποίηση είναι ένα νέο φαινόμενο και αποτελεί μονόδρομο με την έννοια ότι το σημερινό άνοιγμα των αγορών και η αλληλεξάρτησή τους είναι μη αντιστρέψιμη. Πράγμα που σημαίνει ότι η επιστροφή σε κάποιο είδος κρατισμού, όπως αυτό που χαρακτήριζε τις αναπτυσσόμενες οικονομίες της αγοράς μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, είναι αδύνατη. Αντίθετα, σύμφωνα με τη ρεφορμιστική άποψη¹⁶⁷ δεν υπάρχει μονόδρομος ούτε τίποτα μη αντιστρέψιμο. Η παγκοσμιοποίηση, σύμφωνα με την άποψη αυτή, υπήρχε ήδη από τις αρχές του αιώνα και αυτό που περνά για νέο φαινόμενο σήμερα αποτελεί ένα ιδεολόγημα, μια «χίμαιρα», δηλαδή μια μυθοποιημένη σύλληψη-άποψη η οποία (όχι τυχαία) στην Ελλάδα προβάλλεται μαζικά από τα ΜΜΕ (των κρατικών πρωτοστατούντων!) και αγκαλιάζεται, λόγω της «βολικότητάς» της, από όλο το «αριστερό» κατεστημένο: από «πεφωτισμένους» υπουργούς

165. Βλ., για παράδειγμα, Β. Ραφαηλίδης, *Ελευθεροτυπία*, 28/4/2000.

166. Βλ. Α. Giddens, *The Third Way*, Polity Press, 1998, σελ. 28-30.

167. Βλ., για παράδειγμα, Κ. Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση*, ό.π.

του ΠΑΣΟΚ μέχρι το *Ριζοσπάστη*, την *Εποχή* και τους... ελληνορθόδοξους. Κοινός παρονομαστής όλων αυτών των ρεφορμιστικών προσεγγίσεων είναι ότι η λαϊκή πίεση μπορεί να οδηγήσει στην εκλογή «καλών» σοσιαλδημοκρατών τύπου La Fontaine και την υιοθέτηση μεταρρυθμίσεων που θα ελέγχουν την παγκοσμιοποιημένη οικονομία της αγοράς προς όφελος της εργασίας και του περιβάλλοντος.

Όμως, όπως προσπάθησα να δείξω στις προηγούμενες σελίδες, η παγκοσμιοποίηση, με την έννοια της διεθνοποίησης των αγορών εμπορευμάτων και κεφαλαίου (όχι αναγκαστικά και της παραγωγής) αποτελεί μια δομική αλλαγή, η οποία είναι πράγματι μη αντιστρέψιμη και μονόδρομος - στο πλαίσιο, όμως, της οικονομίας της αγοράς. Και αυτό, διότι η διεθνοποίηση είναι νέο φαινόμενο που αποτελεί μεν εξέλιξη της οικονομίας της αγοράς αλλά ελάχιστη σχέση έχει με τη διεθνοποίηση των αρχών του αιώνα, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Υπ' αυτή την έννοια, η παγκοσμιοποίηση είναι μια αντικειμενική διαδικασία που δεν έχει καμία σχέση με συννομώσεις κ.λπ., ή με τις οικονομικές πολιτικές των «κακών» νεοφιλελεύθερων (Thatcher, Reagan κ.ά.), οι οποίοι απλώς θεσμοποίησαν διαδικασίες άτυπου ανοίγματος των αγορών που ήδη είχαν ξεκινήσει κατά τη δεκαετία του '70, ως αποτέλεσμα των αναγκών των τότε αναπτυσσομένων πολυεθνικών επιχειρήσεων, των οποίων όμως η ίδια η δημιουργία καθώς και επέκταση δεν ήταν παρά το αποτέλεσμα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς που εγκαθιδρύθηκε δυο περίπου αιώνες πριν. Το να μιλά επομένως κανείς σήμερα για την επιβολή αποτελεσματικών ελέγχων πάνω στη δραστηριότητα του διεθνούς κεφαλαίου για χάρη της εργασίας και του περιβάλλοντος (πέρα από τους καθαρά ρυθμιστικούς έλεγχους τους οποίους και το ίδιο το πολυεθνικό κεφάλαιο επιθυμεί) είναι σαν να απαιτεί να περιοριστεί η δυναμική του ίδιου του συστήματος και αυτή η ίδια η ύπαρξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων που την καθορίζουν - πράγμα βέβαια αδύνατο στο πλαίσιο του συστήματος.

Με βάση την προβληματική αυτή, οι παλιοί σοσιαλδημοκράτες και νυν σοσιαφιλελεύθεροι ήταν απόλυτα ρεαλιστικοί, όταν σταδιακά εγκατέλειψαν τα όνειρα για αποτελεσματικό έλεγχο των αγορών και υιοθέτησαν τις πολιτικές μαζικών ιδιωτικοποιήσεων, δραστηκής συρρίκνωσης του κοινωνικού κράτους, εγκατάλειψης της πολιτικής πλήρους απασχό-

λησης μέσω του άμεσου έλεγχου της συνολικής ζήτησης κ.λπ. Έτσι, σε αντίθεση με τους σημερινούς παλαιολιθικούς σοσιαλδημοκράτες και τ. μαρξιστές, αναγνώρισαν τη σημασία της σημερινής διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς και την ασυμβατότητά της όχι μόνο με τους έλεγχους που είχαν υιοθετηθεί στη μεταπολεμική περίοδο αλλά και με κάθε αποτελεσματικό έλεγχο που θα περιόριζε τη δυναμική του νέου διεθνοποιημένου συστήματος. Η διαπίστωση αυτή των σοσιαλφιλελεύθερων είναι βέβαια σωστή διότι, με δεδομένο ότι η ανάπτυξη και επομένως η κερδοφορία των πολυεθνικών, οι οποίες ελέγχουν σήμερα την παγκόσμια οικονομία εξαρτάται από την παραπέρα διεύρυνση των αγορών, η οικονομία της αγοράς σήμερα δεν μπορεί παρά να είναι διεθνοποιημένη. Πράγμα που σημαίνει ότι οι αγορές πρέπει να είναι όσο το δυνατό περισσότερο ανοικτές και «ελαστικές». Όσο λοιπόν το σύστημα αναπαράγεται είναι αδύνατη η αντιστροφή της παγκοσμιοποίησης, παρά τα φληναφήματα των οπαδών της ρεφορμιστικής Αριστεράς, οι οποίοι, ακόμη και εάν κατόρθωναν κάποιες μεταρρυθμίσεις στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, οι μεταρρυθμίσεις αυτές θα ήταν αναγκαστικά παροδικού χαρακτήρα, όπως παροδική αποδείχθηκε και η παλιά σοσιαλδημοκρατία μπροστά στη λαίλαπα της δυναμικής της αγοράς.

Είναι λοιπόν φανερό ότι το ερώτημα εάν η παγκοσμιοποίηση αποτελεί απλώς ιδεολόγημα ή δομική αλλαγή δεν είναι βυζαντινολογία αλλά έχει πελώρια πρακτική σημασία όσον αφορά τη φύση και τον ίδιο το λόγο ύπαρξης της Αριστεράς σήμερα. Εάν δηλαδή δεχθούμε την άποψη του ιδεολογήματος (ή την ανάλογη άποψη που υποστηρίχτηκε από τον Panitch κ.ά. στο συνέδριο για τον Πουλαντζά ότι την παγκοσμιοποίηση εισήγαγαν «κακές» ιμπεριαλιστικές κυβερνήσεις) τότε η απάντηση στη διεθνοποίηση μπορεί να δοθεί μέσα στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, μέσω της εκλογής των «καλών» σοσιαλδημοκρατών τύπου La Fontain στην κυβέρνηση, που θα εισαγάγουν αποτελεσματικούς κοινωνικούς έλεγχους για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος. Αντίθετα, αν δεχθούμε τη θέση της παγκοσμιοποίησης ως δομικής αλλαγής τότε το σημερινό θεσμικό πλαίσιο των ανοικτών αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων δεν δίνει καμία δυνατότητα για παρόμοιες επιλογές. Στην περίπτωση αυτήν, οι πολιτικές που εφαρμόζουν σήμερα τα

τ. σοσιαλδημοκρατικά και νυν σοσιαφιλελεύθερα κόμματα, σε συνεργασία με τα χρεοκοπημένα Πράσινα κόμματα, σε ολόκληρη την Ευρώπη, είναι πράγματι μονόδρομος και τούτο σημαίνει ότι η μόνη διέξοδος είναι η δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, έξω από το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, στο πλαίσιο ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος ριζικής αλλαγής.

Με άλλα λόγια, ποιο χαρακτήρα θα πάρει η Αριστερά στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς εξαρτάται αποφασιστικά από την απάντηση που θα δώσει στο κρίσιμο ερώτημα κατά πόσο, μετά την κατάρρευση του κρατικιστικού σοσιαλισμού (όπως αυτός εμφανίστηκε στην Ανατολή με τον «υπαρκτό» σοσιαλισμό και στη Δύση με τη σοσιαλδημοκρατία), υπάρχει διέξοδος μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ή εάν, αντίθετα, το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο αποτελεί την απώτερη αιτία της κρίσης. Η θέση της ρεφορμιστικής Αριστεράς, που υποστηρίζει τα ανοητολογήματα περί της παγκοσμιοποίησης ως ιδεολογίας ή ιμπεριαλιστικής πολιτικής, είναι ότι η ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών, δηλαδή η ενδυνάμωση των διάφορων θεσμών που είναι αυτόνομοι από τον κρατικό έλεγχο (συνδικάτα, κινήσεις πολιτών, συνεταιρισμοί, σχολές σκέψης κ.λπ.) θα οδηγήσει στο «βάθεμα» της δημοκρατίας. Όμως, η προσέγγιση αυτή είναι τόσο ανιστορική όσο και ουτοπική.

Είναι ανιστορική, διότι, όπως οι ίδιοι οι υποστηρικτές της υποστηρίζουν, προϋποθέτει ένα σημαντικό βαθμό κρατισμού για να στηρίξει την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών. Όμως στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς ένας τέτοιος βαθμός κρατισμού είναι αδύνατος και η διεθνοποίηση της οικονομίας επιβάλλει την ανάλογη διεθνοποίηση εκείνου του τύπου ισχνής κοινωνίας πολιτών που έχει τα εχέγγυα της μεγαλύτερης ανταγωνιστικότητας (π.χ, των ΗΠΑ).

Και είναι ουτοπική, διότι η ίδια η διεθνοποίηση οδηγεί στην αποδυνάμωση των θεσμών της κοινωνίας πολιτών. Το γεγονός άλλωστε ότι οι οπαδοί της κοινωνίας πολιτών προσπαθούν ν' αρνηθούν το ίδιο το φαινόμενο της διεθνοποίησης υποδηλώνει όχι μόνο τον ανιστορικό χαρακτήρα της ανάλυσης αυτής αλλά και την ουτοπική της διάσταση.

Η αποδυνάμωση όμως των θεσμών της κοινωνίας πολιτών δεν οφείλεται, όπως απλοϊκά υποστηρίζουν οι οικονομολόγοι της ρεφορμιστικής Αριστεράς, στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Για παράδειγμα, οι νεοφιλελεύθεροι δεν θα μπορούσαν ποτέ να διαλύσουν τα σωματεία και να κατακερματίσουν την εργατική τάξη, αν δεν είχαν προηγηθεί οι δομικές αλλαγές, που ανέφερα στα προηγούμενα κεφάλαια, οι οποίες ενείχαν και σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές που σηματοδότησαν τη μετάβαση της οικονομίας της αγοράς σε μια μεταβιομηχανική φάση. Το αποτέλεσμα που προέκυψε από το συνδυασμό των αλλαγών αυτών ήταν μια δραστηκή μεταβολή στη διάρθρωση της απασχόλησης που εκφράστηκε με τη σημαντικότερη μείωση του μεγέθους της χειρωνακτικής εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, στην Ομάδα των 7, το ποσοστό του ενεργού πληθυσμού που απασχολούνταν στη μεταποίηση έπεσε περισσότερο από ένα τρίτο μέσα σε 20 χρόνια (από ένα μέσο 31% το 1972-73, σε 20% το 1992-93).¹⁶⁸ Το γεγονός αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά τη δύναμη και τη σημασία των συνδικάτων και των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων, με τα μέλη των αμερικανικών συνδικάτων να μειώνονται από 35 σε 15 εκατομμύρια¹⁶⁹ και των βρετανικών από 13 εκατομμύρια σε λιγότερα από 9 εκατομμύρια.¹⁷⁰ Αντίστοιχα, η διάρθρωση του εκλογικού σώματος άλλαξε ριζικά (π.χ., στη Βρετανία η αναλογία της χειρωνακτικής εργατικής τάξης μειώθηκε από το μισό στο ένα τρίτο).¹⁷¹

Το κρίσιμο επομένως ερώτημα σήμερα για την Αριστερά και την κοινωνία γενικότερα είναι εάν είναι συμβατή η αποτελεσματική προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος με τη διαδικασία αγοραιοποίησης και τη συνακόλουθη διεθνοποίηση ή, εάν, αντίθετα, πρέπει να εγκαταλειφθεί το όλο σύστημα της αγοράς. Αν δεχτούμε τη θέση της ασυμβατότητας, οποιαδήποτε προσπάθεια ενίσχυσης των θεσμών της κοινωνίας

168. International Labor Organization (ILO), *Yearbook of Labor Statistics* (διάφορα έτη).

169. Fr. Fox Piven, «Is it global economics or neo-laissez-faire?», ό.π.

170. W. Hutton, *The State We're In*, ό.π., σελ. 92

171. B. Jessop κ.ά., «Popular capitalism, flexible accumulation and left strategy», *New Left Review*, Σεπτ.-Οκτ. 1987.

πολιτών μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς είναι μάταιη, στο βαθμό που δεν επιδιώκει να υπερβεί την ίδια την οικονομία της αγοράς. Ο λόγος είναι ότι οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια θα ήταν αναπόφευκτα ασύμβατη με τις απαιτήσεις της ανταγωνιστικότητας (της αντίστοιχης χώρας ή του αντίστοιχου οικονομικού μπλοκ) που επιβάλλουν οι διεθνοποιημένες αγορές.

Συμπερασματικά, το εάν η Αριστερά θα εξακολουθήσει να υπάρχει ή όχι εξαρτάται από το εάν θα αναλάβει πάλι τον ιστορικό της ρόλο στην αναζήτηση νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης, πέρα από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, ή εάν θα αποτελέσει απλώς ένα μηχανισμό διαχείρισης της εξουσίας με «αριστερό» πρόσωπο (όπως γίνεται σήμερα στη δυτική Ευρώπη και εδώ). Εάν, θεωρώντας δεδομένο το πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, συνεχίσει να αρνείται στρουθοκαμηλικά τις σημερινές πελώριες δομικές αλλαγές και εξακολουθήσει να επιδιώκει δονκιχωτικά την ενδυνάμωση της κοινωνίας πολιτών, τότε θα έχει εξαντλήσει τον ιστορικό της ρόλο. Εάν αντίθετα αγωνιστεί για τη δημιουργία ενός νέου ηγεμονικού παραδείγματος που, από τη μια μεριά, θα ανάγει τη θεμελιακή αιτία της σημερινής γενικευμένης κρίσης στη συγκέντρωση δύναμης σε όλα τα επίπεδα, στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί η δυναμική της οικονομίας της αγοράς και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» και, από την άλλη, θα προτείνει τη διέξοδο από τη κρίση μέσα από τη ριζική αποκέντρωση της εξουσίας και τη δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου που εξασφαλίζει την ισοκατανομή εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, (αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε περιεκτική δημοκρατία), τότε το μέλλον είναι μπροστά της.

Η σημασία του «κινήματος» της αντιπαγκοσμιοποίησης και οι αντιθέσεις των ελίτ

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάστηκαν οι κύριες τάσεις μέσα στο σημερινό κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης και έγινε μια πρώτη αποτίμηση του ρόλου του. Στο παρόν τμήμα θα προσπαθήσουμε μια πιο διεξοδική εκτίμηση της σημασίας του κινήματος αυτού γενικά και ιδιαίτερα σε σχέ-

ση με τις αντιθέσεις μεταξύ των ελίτ, καθώς και τον αντίκτυπο του στη χώρα μας.

Η αποτυχία της συνόδου του ΠΟΕ, στο Σιάτλ το 1999, να οδηγήσει σε ένα νέο γύρο συνομιλιών για την παραπέρα θεσμοποίηση της αγοραιοποίησης της διεθνούς οικονομίας ήταν ένα σημαντικό γεγονός. Για πρώτη φορά σημειώθηκαν μαζικές διαδηλώσεις σε διάφορα σημεία του κόσμου, οι οποίες σηματοδότησαν τη δημιουργία ενός άτυπου διεθνούς κινήματος, (του μόνου τύπου κινήματος που έχει σημασία στις σημερινές συνθήκες), εναντίον της παγκοσμιοποίησης και υπέρ μιας «νέας δημοκρατίας», όπως την αποκαλούσαν οι διαδηλωτές του Σιάτλ. Η θετική όμως σημασία των εκδηλώσεων αυτών μειώνεται σημαντικά, όταν εξετάσουμε τα παράλληλα αρνητικά χαρακτηριστικά τους, που εξετάσαμε προκαταρκτικά στο κεφ. 2, τα οποία αναφέρονται, πρώτον, στη σύνθεση των αντιστεκόμενων στην παγκοσμιοποίηση, δεύτερον, στη μορφή των εκδηλώσεων και τρίτον στα αιτήματά τους.

Όσον αφορά πρώτα τη σύνθεση των διαδηλωτών στο Σιάτλ, αλλά και γενικότερα του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης, μολονότι δεν λείπουν και οι ριζοσπάστες διαδηλωτές που θέτουν θέμα συστημικής αλλαγής, η συντριπτική πλειοψηφία συνίσταται από τέσσερις κατηγορίες:

Πρώτον, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ), συνήθως περιβαλλοντικές, καθώς και ακτιβιστές τύπου Γκρινπίζ και οπαδούς της κοινωνίας πολιτών, για τους οποίους οι περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις του ελεύθερου εμπορίου μπορεί να ξεπεραστούν, αρκεί να υιοθετηθούν κατάλληλοι ρυθμιστικοί κανόνες που να είναι δεσμευτικοί για τα κράτη και τις πολυεθνικές. Δηλαδή, κανόνες οι οποίοι θα επιβάλλουν ένα «δίκαιο» εμπόριο στη θέση του σημερινού ελεύθερου εμπορίου. Έτσι, όπως το έθεσε η Vandana Shiva, μια από τις πιο γνωστές φιγούρες του κινήματος αυτού, η οποία πρωτοστατούσε στις εναλλακτικές συζητήσεις που είχαν οργανωθεί στο Σιάτλ, «θέλουμε η νέα χιλιετία να βασίζεται στην οικονομική δημοκρατία, όχι στον οικονομικό ολοκληρωτισμό».¹⁷² Η οικονομική δημοκρατία όμως, για τους υποστηρικτές της άποψης αυτής,

172. V. Shiva, «This round to the citizens», ό.π.

δεν σημαίνει την αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς με ένα άλλο οικονομικά σύστημα που εξασφαλίζει την πραγματική ισοκατανομή οικονομικής δύναμης. Όπως διασαφηνίζει η Shiva, αυτό που απαιτείται είναι να αλλάξουμε τους κανόνες που θέτει αντιδημοκρατικά ο ΠΟΕ «οι οποίοι παραβιάζουν τις αρχές των ανθρώπινων δικαιωμάτων και της οικολογικής επιβίωσης... ν' αντιστρέψουμε τις αρχές της παγκοσμιοποίησης και του ελεύθερου εμπορίου και να κάνουμε το εμπόριο πειθήνιο στις ανώτερες αξίες της προστασίας της γης και της ανθρώπινης ζωής».¹⁷³

Μια δεύτερη κατηγορία είναι οι βαθείς οικολόγοι και τα παρακλάδια τους, όπως η «Earth First» κ.λπ., για τους οποίους η απώτερη αιτία της σημερινής κρίσης είναι ο βιομηχανικός πολιτισμός, ως απόρροια του Διαφωτισμού και της έννοιας Προόδου την οποία καθιέρωσε. Έτσι, όπως τονίζεται στο μανιφέστο τους, που κυκλοφόρησε στο Σιάτλ,¹⁷⁴ (και το οποίο περιγράφει το Διαφωτισμό ως «ολοκαύτωμα»), η φύση και ο πολιτισμός βρίσκονται σε εμπόλεμη κατάσταση. Η διέξοδος από την κρίση, για το κίνημα αυτό, είναι η αλλαγή των αξιών για τη σχέση μας προς τη φύση και η παράλληλη δραστική μείωση του παγκόσμιου πληθυσμού.

Μια τρίτη σημαντική κατηγορία αποτελείται από τα μέλη εργατικών συνδικάτων για τα οποία βασική αιτία της κρίσης είναι οι χαμηλοί μισθοί που πληρώνονται στο Νότο, οι περιορισμοί στα συνδικαλιστικά δικαιώματα κ.λπ. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, οι σημερινοί ρυθμιστικοί κανόνες του ΠΟΕ δεν επιβάλλουν σχετικούς περιορισμούς, με αποτέλεσμα τη χειροτέρευση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων του Βορρά, την ανεργία και τη συμπίεση των μισθών.

Τέλος, υπάρχουν οι αγρότες του Νότου, αλλά και τμήμα των αγροτών στο Βορρά, κυρίως στην ΕΕ και την Ιαπωνία που αντιμετωπίζουν το κοινό πρόβλημα ότι το άνοιγμα των αγορών οδηγεί εκτός παραγωγής τους λιγότερο παραγωγικούς ή ανταγωνιστικούς από αυτούς. Ιδιαίτερα μάλιστα εάν δεν τυχαίνουν κρατικής επιδότησης, όπως συμβαίνει με τους αγρότες του Νότου. Γι' αυτό και οι αγρότες της ΕΕ και της Ιαπωνίας

173. Ο.π.

174. Ch. Manes, «Green Rage» *The Observer*, 28/11/99.

αγωνίζονται για να περισώσουν τις επιδοτήσεις, οι οποίες αποτελούν το στόχο της ομάδας Cairns αλλά και των ΗΠΑ.

Όσον αφορά τώρα τη μορφή των εκδηλώσεων κατά της παγκοσμιοποίησης αυτές συνήθως καταλαμβάνουν όλο το φάσμα από τις διαδηλώσεις και άλλες μορφές άμεσης δράσης μέχρι τις μορφές τοπικού ακτιβισμού, ή ακόμα και απόπειρες αλλαγής του τρόπου ζωής, σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο. Όμως, χωρίς να παραγνωρίζει κανείς τη σημασία των διαδηλώσεων στην εκδήλωση του λαϊκού φρονήματος και στη δυναμική της συνειδητοποίησης μεγάλων λαϊκών στρωμάτων, είναι φανερό ότι, από μόνες τους, δεν είναι αποτελεσματικές σε μια δυναμική επίτευξης ή ανάσχεσης σημαντικών κοινωνικών αλλαγών στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη οικονομία. Το ίδιο ισχύει και για τις άλλες μορφές κοινωνικής δράσης που ανέφερα οι οποίες είναι ανίσχυρες, από μόνες τους, να αποτελέσουν τμήμα μιας δυναμικής για την καθιέρωση πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Εάν δηλαδή οι μορφές αυτής κοινωνικής δράσης δεν αποτελούν οργανικό τμήμα ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος για «συστημική» αλλαγή, όπως κάποτε συνέβαινε με το ριζοσπαστικό σοσιαλιστικό κίνημα, είναι καταδικασμένες σε περιθωριοποίηση ή αφομοίωση από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και παίζουν αντικειμενικά το ρόλο δημιουργίας ενός «δημοκρατικού» προσωπείου, που καλύπτει τη σημερινή βαθύτατα αντιδημοκρατική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, η οποία θεμελιώνεται στην πελώρια συγκέντρωση εξουσίας.

Τέλος, όσον αφορά τα αιτήματα του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης, το βασικό αίτημα είναι ένα «δίκαιο» εμπόριο, στη θέση του σημερινού «ελεύθερου» εμπορίου. Όμως, τι σημαίνει ελεύθερο εμπόριο; Ελεύθερο εμπόριο σημαίνει ότι τα προϊόντα που εγκλείουν μεγαλύτερη παραγωγικότητα ή ανταγωνιστικότητα (για λόγους οικονομιών κλίμακας, τεχνολογίας, μάρκετινγκ κ.λπ.) εκτοπίζουν τελικά από την αγορά, εσωτερική ή διεθνή τα προϊόντα χαμηλότερης παραγωγικότητας και **ανταγωνιστικότητας**. Ο μόνος τρόπος με τον οποίο οι παραγωγοί προϊόντων χαμηλότερης παραγωγικότητας/ανταγωνιστικότητας μπορούν να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό αυτόν είναι μέσω της εκμετάλλευσης των «συγκριτικών πλεονεκτημάτων» που διαθέτουν: δηλαδή, της φθηνής εργατικής δύναμης (κάποτε και σε παραβίαση των διεθνών συμφωνιών που

απαγορεύουν, π.χ., την παιδική εργασία) ή του «φθηνού» περιβάλλοντος (πάλι συχνά σε ρητή ή σιωπηρή παραβίαση περιβαλλοντικών περιορισμών). Οι ελίτ επομένως των χωρών του Νότου που αντιπροσωπεύονταν στο Σιάτλ δεν είχαν άλλη διέξοδο, για να επιβιώσουν στον ανταγωνισμό που επιβάλλει η διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, παρά να επιμείνουν στην προστασία των συγκριτικών πλεονεκτημάτων που διαθέτουν σε όρους φτηνής εργατικής δύναμης και περιβαλλοντικού κόστους.

Ήταν αυτές οι αντιθέσεις μεταξύ των ελίτ που έπαιξαν το βασικό ρόλο στην αποτυχία της συνόδου του Σιάτλ. Η απόπειρα θεσμοθέτησης ενός νέου γύρου αγοραιοποίησης στο Σιάτλ, οι συζητήσεις μέσα στον ΠΟΕ για την επέκταση της GATT στις υπηρεσίες καθώς και η πρόσφατη απόπειρα της θεσμοθέτησης της κυριαρχίας των πολυεθνικών μέσω της ΜΑΙ, στην οποία αναφέρθηκα αλλού,¹⁷⁵ αποτελούν τμήματα της ίδιας διαδικασίας που θεσμοποιεί εξελίξεις οι οποίες έχουν ξεκινήσει «από κάτω», από τις δραστηριότητες των πολυεθνικών βασικά, οι οποίες σήμερα ελέγχουν το 70% του παγκόσμιου εμπορίου και έχουν σαν βάση τους κυρίως τις χώρες της Τριάδας (οι 89 από τις 100 μεγαλύτερες έχουν βάση την ΕΕ, τη Βόρεια Αμερική και την Ιαπωνία και οι 5 από τις 10 μεγαλύτερες τις ΗΠΑ).¹⁷⁶

Οι συγκρούσεις όμως ανάμεσα στους εκπρόσωπους των ελίτ που συγκεντρώθηκαν στο Σιάτλ δεν εξέφραζαν παρά τις βασικές αντιφάσεις της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Στο Σιάτλ, οι ΗΠΑ βρέθηκαν σε αντίθεση με την ΕΕ, η ΕΕ με την ομάδα των χωρών με μεγάλες αγροτικές εξαγωγές στην Αυστραλασία κ.λπ. (Cairns group) και οι χώρες του Βορρά γενικά με αυτές του Νότου.

Έτσι, οι εκπρόσωποι των ελίτ του Βορρά και κυρίως της αμερικανικής ελίτ πρωτοστατούσαν στον αγώνα για να υποχρεωθούν οι ελίτ του Νότου να εισαγάγουν διάφορους ρυθμιστικούς έλεγχους στο εμπόριο με στόχο την αναίρεση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων σε όρους εργατικού και περιβαλλοντικού κόστους του Νότου. Ο λόγος δεν ήταν ότι φο-

175. Τ. Φωτόπουλος, «Το ΜΑΙ και η σημασία του», *Ουτοπία*, Μάι.-Ιούν. 1998.

176. Α. Marr, *Guardian*, 4/12/99.

βούνταν το σχετικό ανταγωνισμό, εφόσον, παρά τα λεγόμενα για εκβιομηχάνιση του Νότου κ.λπ., η μερίδα στο παγκόσμιο εμπόριο του Βορρά (Β. Αμερική, ΕΕ, Ιαπωνία, Αυστραλία) έχει μείνει σταθερή από το 1980 μέχρι σήμερα.¹⁷⁷ Ο βασικός λόγος ήταν ότι οι πολιτικές και οικονομικές ελίτ του Βορρά ήθελαν με αυτό τον τρόπο να εξασφαλίσουν την υποστήριξη της μεσαίας και της εργατικής τάξης τους στην παραπέρα παγκοσμιοποίηση και αγοραιοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Και αυτό μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με ανταλλάγματα. Ένα τέτοιο αντάλλαγμα προς τα μεσαία στρώματα είναι η υπόσχεση ότι ο νέος γύρος συνομιλιών θα περιλάμβανε κάποιες υποχρεώσεις όσον αφορά τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις της παραγωγής. Παρόμοιο αντάλλαγμα προς την εργατική τάξη των χωρών τους αποτελούσε η υπόσχεση ότι θα υπήρχαν ρυθμίσεις εναντίον του «αθέμιτου» ανταγωνισμού από τα φτηνά εργατικά προϊόντα του Νότου. Ήταν βασικά αυτή η αντίθεση, σε συνδυασμό με τις ανάλογες αντιθέσεις μεταξύ των ελίτ των χωρών του Βορρά για την κατάργηση των επιδοτήσεων των αγροτικών προϊόντων, που τελικά οδήγησε στο ναυάγιο.

Τα βασικά σημεία τριβής, επομένως, στην επιφάνεια, αφορούσαν το περιεχόμενο του νέου γύρου συνομιλιών για την παραπέρα αγοραιοποίηση της διεθνούς οικονομίας, δηλαδή το είδος ρυθμιστικών ελέγχων που θα ρυθμίζουν την απρόσκοπτη λειτουργία της. Στην πραγματικότητα όμως αυτά τα σημεία τριβής δεν εξέφραζαν παρά τις θεμελιακές αντιφάσεις της οικονομίας της αγοράς και της φύσης του ελεύθερου εμπορίου, πράγμα που σημαίνει ότι σε τελική ανάλυση, οι αντιφάσεις αυτές είναι αξεπέραστες. Όμως αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι κάποιος συμβιβασμός αυτών των αντιθέσεων είναι αδύνατος. Η διαδικασία άλλωστε της θεσμοποίησης της διεθνοποίησης δεν πρόκειται να σταματήσει. Είτε στο πλαίσιο του ΠΟΕ, είτε σε διμερές επίπεδο, οπότε μάλιστα θα είναι ακόμη δυσκολότερη η αντίσταση κατά των οικονομικά ισχυρότερων ελίτ.

177. Μεταξύ 1980 και 1996 η μερίδα στο παγκόσμιο εμπόριο των χωρών του Βορρά (ΗΠΑ, Καναδάς, Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Ελβετία και ΕΕ) έμεινε σταθερή στο 65% περίπου.

Όμως, όπως προσπάθησα να δείξω και στο δεύτερο κεφάλαιο, η αποτυχία των ελίτ στο Σιάτλ δεν πρέπει να αποτελεί πηγή πανηγυρισμών και ευφορίας, σαν αυτή από την οποία διακατέχονται σήμερα οι ρεφορμιστές της Αριστεράς, οι οπαδοί της κοινωνίας πολιτών, οι «ρεαλιστές» οικολόγοι κ.λπ. Το ναυάγιο των συνομιλιών δεν σηματοδοτεί, από μόνο του, μια μάχη που κερδήθηκε εναντίον των ελίτ, ούτε καν ένα σημαντικό βήμα στη διαδικασία συνειδητοποίησης όσων αντιστέκονται στην παγκοσμιοποίηση. Και δεν είναι νίκη κατά των ελίτ, διότι η σύνοδος του Σιάτλ δεν αποτελούσε παρά μόνο μια απόπειρα θεσμοποίησης μιας διαδικασίας που ήδη έχει ριζώσει, αυτή της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Άλλωστε ένας νέος γύρος συμφωνήθηκε το 2001 στο Κατάρ. Ούτε αποτελεί σημαντικό βήμα όσον αφορά τη συνειδητοποίηση των λαϊκών στρωμάτων εφόσον λίγοι άνθρωποι, πέρα από τους ήδη συνειδητοποιημένους ριζοσπάστες ακτιβιστές, συνειδητοποίησαν, ως αποτέλεσμα των κινητοποιήσεων αυτών, ότι είναι το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς που είναι η απώτερη αιτία της διεθνοποίησης και όχι απλώς οι κακοί νεοφιλελεύθεροι ή οι σοσιαλφιλελεύθεροι που πρόδωσαν τα σοσιαλιστικά ιδανικά, ή ακόμα ο ίδιος ο ΠΟΕ.

Όμως, η ευθύνη για τη σημερινή πελώρια συγκέντρωση εισοδήματος δεν ανήκει σε διεθνείς οργανισμούς όπως ο ΠΟΕ, το ΔΝΤ κ.λπ., αλλά στο θεσμικό πλαίσιο που δημιουργεί την πελώρια ανισοκατανομή οικονομικής και πολιτικής δύναμης, η οποία εκφράζεται μέσω των θεσμών αυτών. Δεν είναι δηλαδή ο ΠΟΕ που δημιουργεί τη συγκέντρωση μέσω του ελεύθερου εμπορίου αλλά το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς που στηρίζει την επέκταση του εμπορίου και την ίδια την ανάπτυξη στην αγοραιοποίηση και τη διεθνοποίηση. Ούτε βέβαια είναι ο ΠΟΕ που καταργεί τη δημοκρατία. Δημοκρατία με την έννοια της ισοκατανομής της πολιτικής δύναμης δεν υπήρχε ποτέ ούτε μεταξύ κρατών ούτε πολλώ μάλλον στο εσωτερικό τους, είτε ανήκουν στο Βορρά είτε στο Νότο. Αντίστοιχα, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι δεν είναι καν το ίδιο το ελεύθερο εμπόριο που αποτελεί την απώτερη αιτία της πελώριας ανισότητας την αιτία των δεινών. Η αγοραιοποίηση είναι αναγκαίο επακόλουθο της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς και αφότου μια χώρα ενσωματωθεί σε αυτή δεν έχει άλλη επιλογή, για να είναι ανταγωνιστική,

από την παραπέρα αγοραιοποίηση και ανάπτυξη. Ο ΠΟΕ απλώς θέτει την υποδομή, σε όρους ρυθμιστικών ελέγχων, για την καλύτερη οργάνωση της αγοραιοποίησης και της ανάπτυξης.

Συμπερασματικά, το λαϊκό κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης που διογκώνεται σήμερα σε ολόκληρο τον κόσμο κινδυνεύει άμεσα από το θανάσιμο εναγκαλισμό του από τις περιβαλλοντικές και μεταρρυθμιστικές οργανώσεις, καθώς και τα γραφειοκρατικά συνδικάτα, που το αποπροσανατολίζουν και το στρέφουν είτε σε ανώδυνους στόχους είτε ακόμη και σε ανορθολογικές αν όχι οικοφασιστικές κατευθύνσεις. Διότι είναι βέβαια εντελώς ουτοπικά τα αιτήματα για ισότιμο εμπόριο μεταξύ ανισότιμων εταίρων, όπως προτείνουν, για παράδειγμα, οι ΜΚΟ. Όσο η πλανητική οικονομία στηρίζεται στην οικονομία της αγοράς θα υπάρχουν πελώριες αντικειμενικές ανισότητες μεταξύ των εταίρων και δεν είναι δυνατή η εφαρμογή τέτοιων ρυθμιστικών κανόνων που θα μπορούσαν να τις ξεπεράσουν. Απλώς, οι επαγγελματίες πολιτικοί θα προσπαθούν, κάτω από την πίεση ενός κινήματος καθοδηγούμενου από παρόμοιες κινήσεις, να συμβιβάζουν τα ασυμβίβαστα, με μπαλώματα από εδώ και από εκεί, τα οποία όμως ούτε την αποτελεσματική προστασία της Φύσης, ούτε πολύ περισσότερο της εργασίας, μπορούν να επιφέρουν. Συγχρόνως, η αδυναμία αυτών των κινήσεων να επιτύχουν αποτελεσματικούς ελέγχους της εργασίας και του περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με τη διόγκωση της ανισότητας και την επιδείνωση της οικολογικής κρίσης στην οποία αναπόφευκτα οδηγεί η δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, θα ενδυναμώνει όλο και περισσότερο τις ακραίες ανορθολογικές και οικοφασιστικές τάσεις, ή/και και τις εθνικιστικές τάσεις προστατευτισμού, που θα παίζουν το ρόλο της ριζοσπαστικής αντιπολίτευσης στις κινήσεις αυτές. Το αβίαστο συμπέρασμα είναι ότι μόνο το κτίσιμο μιας νέας ριζοσπαστικής Αριστεράς, με στόχο την ισοκατανομή της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας και την επανενσωμάτωση του Ανθρώπου στη Φύση, δηλαδή την Περιεκτική Δημοκρατία, αποτελεί τη διέξοδο από την πολυδιάστατη κρίση της σημερινής κοινωνίας.

Σιάτλ-Αθήνα και τα όρια της άμεσης δράσης

Τα γεγονότα στο Σιάτλ είχαν τον αντίκτυπο τους και στην Αθήνα, με τις εκδηλώσεις που πυροδότησε η σχεδόν ταυτόχρονη επίσκεψη του πλανητάρχη Clinton στην περιοχή -μια επίσκεψη κατ' εξοχήν προκλητική εφόσον πραγματοποιήθηκε λίγους μήνες μετά τη νατοϊκή εγκληματική ενέργεια που είχε ιδιαίτερα ευαισθητοποιήσει τον ελληνικό λαό. Ο νατοϊκός πόλεμος, σε συνέχεια της πολιτικής των ΗΠΑ έναντι της χώρας μας σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο (στήριξη του μετεμφυλιακού αστυνομικού κράτους, της χούντας και του διαμελισμού της Κύπρου- γεγονότα στα οποία οι ΗΠΑ έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο), ήταν αναπόφευκτο ότι θα οδηγούσε στην έξαρση του λαϊκού φρονήματος για την πολιτική της αμερικανικής ελίτ, που εκπροσωπούσε ο Clinton.

Φυσικά, το ερώτημα που τίθεται εδώ είναι γιατί δεν παρατηρήθηκε ανάλογη έξαρση στην επίσκεψη Bush πριν μερικά χρόνια, όταν η Νέα Τάξη (δηλαδή η πολιτική μορφή της παγκοσμιοποίησης) είχε ήδη αρχίσει να υλοποιείται με τον πόλεμο στον Κόλπο. Η απάντηση, που δείχνει και τους περιορισμούς ενός κινήματος που δεν είναι ουσιαστικά αυτόνομο, θα μπορούσε να είναι ότι, αντίθετα με τη νατοϊκή εκστρατεία στο Κόσσοβο, η εκστρατεία κατά του Ιράκ δεν δίχασε αντίστοιχα την πολιτική και οικονομική ελίτ μας που διέβλεπε μόνο οφέλη από αυτή σε σχέση με τον έλεγχο του πετρελαίου από τη Δύση και τη συνακόλουθη συγκράτηση της τιμής του (και του διεθνούς πληθωρισμού) σε μακροπρόθεσμα χαμηλά επίπεδα. Η στάση της ελίτ τότε δικαιώθηκε από τα γεγονότα και δεν είναι άσχετη με τη σημερινή «επιτυχία» της σχετικά με την ένταξη στο ευρώ. Αντίθετα η νατοϊκή εκστρατεία δίχασε την πολιτική και οικονομική ελίτ μας. Έτσι η εκσυγχρονιστική πτέρυγά της υποστήριζε με κάθε τρόπο το νατοϊκό έγκλημα (παρά τις θεατρινίστικες -με τη συγκατάθεση των δυτικών- διαφωνίες της που στόχευαν μόνο στην εσωτερική κατανάλωση) διαβλέποντας τη γενικότερη σημασία που θα είχε για την παγίωση της οικονομίας της αγοράς στα Βαλκάνια (από την οποία ελπίζει να ωφεληθεί) η πλήρης ένταξη της περιοχής στη Νέα Τάξη και τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγο-

ράς.¹⁷⁸ Ένα άλλο τμήμα της ελίτ μας όμως στράφηκε εναντίον της νατοϊκής εκστρατείας, διαβλέποντας τον κίνδυνο αλλαγής συνόρων στην περιοχή και υποβάθμισης του ρόλου της σε σχέση με άλλες ελίτ της περιοχής, ιδιαίτερα την τούρκικη. Έτσι παρουσιάστηκε το φαινόμενο όχι μόνο η Αριστερά (εξωκοινοβουλευτική και μη) αλλά και θεσμοί του κατεστημένου (το μεγαλύτερο τμήμα της Δεξιάς, η πλειοψηφία των ΜΜΕ, η Εκκλησία κ.λπ.) να στραφούν εναντίον της νατοϊκής εκστρατείας, πράγμα που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της μαζικής αντίδρασης εναντίον της.

Όσον αφορά το Σιάτλ, όπως είδαμε στο προηγούμενο τμήμα, οι διαδηλωτές είχαν βαθύτερους στόχους, εφόσον δεν εξέφραζαν απλώς μια διαμαρτυρία για την άσκηση της εξουσίας, αλλά επιδίωκαν να θέσουν σε κίνηση μια δυναμική που θα οδηγήσει στην ανατροπή των στόχων της συνόδου της ΠΟΕ. Και ο στόχος της συνόδου αυτής δεν είναι άλλος παρά να ενισχύσει ακόμη περισσότερο τη διαδικασία ανοίγματος των αγορών και «αγοραιοποίησης» (δηλαδή ελαχιστοποίησης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές). Πράγμα που θα οδηγήσει αναγκαστικά σε ακόμη μεγαλύτερη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στα χέρια του κλαμπ των πιο ανταγωνιστικών τμημάτων της παγκόσμιας οικονομικής ελίτ, σε βάρος των λαών και των περιοχών που έχουν την ατυχία να βρίσκονται έξω από το κλαμπ αυτό, δηλαδή σε βάρος της συντριπτικής πλειοψηφίας του παγκόσμιου πληθυσμού. Όμως, ούτε η πολιτική της αμερικανικής ελίτ σε σχέση με τη χώρα μας, ούτε βέβαια η πολιτική της ΠΟΕ αποτελούν θέμα «κακής» πολιτικής, όπως ισχυρίζονταν πολλοί από τους οργανωτές των διαδηλώσεων κατά του W. Clinton και της ΠΟΕ. Οι πολιτικές αυτές βρίσκονται σε απόλυτη συνέπεια με τους στόχους των ελίτ που παίρνουν τις σχετικές αποφάσεις.

Η αμερικανική πολιτική έναντι της χώρας μας στη μεταπολεμική περίοδο ήταν απόλυτα συμβατή όχι μόνο με τα συμφέροντα της αμερικανικής οικονομικής ελίτ αλλά και της δικής μας, ακόμα και όταν έπρεπε να θυσιαστεί η πολιτική μας ελίτ, όπως συνέβη στην περίοδο της χούντας.

178. Βλ., για παραπέρα ανάλυση, Τ. Φωτόπουλος, *Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια*, ό.π.

Αντίστοιχα, οι πολιτικές που ακολουθούν σήμερα διεθνείς οργανισμοί όπως η ΠΟΕ, το ΔΝΤ, η Διεθνής Τράπεζα κ.λπ. είναι σε αγαστή σύμπνοια με τα συμφέροντα του κυρίαρχου τμήματος της υπερεθνικής οικονομικής ελίτ (δηλαδή των πολυεθνικών που έχουν την έδρα τους στις μητροπολιτικές χώρες) για την αναπαραγωγή του σημερινού συστήματος τερράστιας συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης στα χέρια των ολίγων. Επομένως τόσο στη μια περίπτωση όσο και στην άλλη ο συγκεκριμένος τρόπος ενάσκησης της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας είναι απόλυτα συμβατός με τους στόχους αυτών που την ελέγχουν. Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι είναι η απουσία πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας, με τη μόνη αυθεντική έννοια της ισοκατανομής της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας μεταξύ των πολιτών, που αποτελεί την απώτερη αιτία για τις παραπάνω πολιτικές. Δηλαδή, η απουσία μιας «Περιεκτικής Δημοκρατίας» που θα εξασφάλιζε δημοκρατικές δομές και διαδικασίες, οι οποίες αποτελούν την αναγκαία συνθήκη για τον έλεγχο της πολιτικής και οικονομικής διαδικασίας από το σώμα των πολιτών και όχι από πολιτικές και οικονομικές ελίτ.

Με βάση την προβληματική αυτήν, οι διαδηλώσεις στην Αθήνα και το Σιάτλ, μολονότι απαραίτητες για να εκφράσουν τη λαϊκή αντίθεση στις ασκούμενες πολιτικές, από μόνες τους, δεν μπορούν να έχουν καμία σχεδόν σημασία σε σχέση με την ανατροπή τους. Όσο δηλαδή η ενάσκηση της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας, λόγω των σημερινών θεσμοποιημένων δομών και διαδικασιών, ανατίθεται σε διάφορες ελίτ είναι φυσικό οι ελίτ αυτές να εκμεταλλεύονται την εξουσία αυτή για τη διαίω-νιση των προνομίων τους χρησιμοποιώντας τα ΜΜΕ και άλλους κοινωνικούς θεσμούς για τη «νομιμοποίηση» της εξουσίας τους, μέσω μιας διαδικασίας «εσωτερίκευσης» των θεσμών που την καθιερώνουν. Το συμπέρασμα είναι ότι μορφές κοινωνικής δράσης, όπως οι διαδηλώσεις, καθώς και άλλες μορφές άμεσης δράσης, τοπικού ακτιβισμού, ή ακόμα και απόπειρες αλλαγής του τρόπου ζωής σε συλλογικό ή ατομικό επίπεδο, είναι ανίσχυρες, από μόνες τους, να αποτελέσουν τμήμα μιας δυναμικής για την καθιέρωση πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Εάν δηλαδή οι μορφές αυτής κοινωνικής δράσης δεν αποτελούν οργανικό τμήμα ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος για «συστημική» αλλαγή,

όπως κάποτε συνέβαινε με το ριζοσπαστικό σοσιαλιστικό κίνημα, είναι καταδικασμένες σε περιθωριοποίηση ή αφομοίωση από το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και παίζουν αντικειμενικά το ρόλο δημιουργίας ενός «δημοκρατικού» προσώπειου, που καλύπτει τη σημερινή βαθύτατα αντιδημοκρατική μορφή κοινωνικής οργάνωσης η οποία θεμελιώνεται στην πελώρια συγκέντρωση εξουσίας.

Γένοβα: το «κίνημα» της αντιπαγκοσμιοποίησης σε σταυροδρόμι

Η τελευταία δυναμική εμφάνιση του «κινήματος» κατά της παγκοσμιοποίησης στη Γένοβα έκανε ακόμη πιο φανερό το «δυσίμο» του κινήματος: από τη μια μεριά, τα ρεφορμιστικά ρεύματα, δηλαδή τα ανομοιογενή ρεύματα ακτιβιστών που συμπαρατάσσονται με βάση το αίτημα για «αντίσταση» στα συμπτώματα της παγκοσμιοποίησης, ελπίζοντας ότι με την αντίστασή τους θα εξαναγκάσουν την υπερεθνική ελίτ να πάρει κάποια μέτρα με στόχο την «παγκοσμιοποίηση με ανθρώπινο πρόσωπο» (φόρος Tobin, μείωση των χρεών του Νότου κ.λπ.). Και από την άλλη, τα αντισυστημικά ρεύματα, δηλαδή τα πιο ριζοσπαστικά ρεύματα τα οποία, μην πιστεύοντας ότι μέσα στην οικονομία της αγοράς είναι δυνατή η αποτελεσματική προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, δεν αρκούνται στην αντίσταση κατά της παγκοσμιοποίησης, αλλά απαιτούν την ανατροπή της ίδιας της οικονομίας της αγοράς την οποία θεωρούν υπεύθυνη για τη σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

Από την αντίπαλη όχθη, η υπερεθνική ελίτ, φαίνεται αποφασισμένη να ξεχωρίσει πια οριστικά την ήρα από το σάρι, δηλαδή τα αντισυστημικά από τα ρεφορμιστικά ρεύματα. Αυτό έδειξε η αντίδρασή της στην τελευταία πριν από τη Γένοβα εκδήλωση του κινήματος της αντιπαγκοσμιοποίησης, στο Γκέτεμποργκ -όχι τόσο με τα κλομπς αλλά κυρίως με τις δηλώσεις ηγετικών στελεχών της καθώς και υφισταμένων τους, όπως ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ. Η πολιτική που ακολουθεί η υπερεθνική ελίτ είναι η γνωστή τακτική του «καρότου και του βούρδουλα». Έτσι, τα μεν ρεφορμιστικά ρεύματα μέσα στο «κίνημα» ευνοούνται με κάθε τρόπο τόσο από τις ελίτ που προθυμοποιούνται για «υπεύθυνες συζητήσεις» μαζί τους

και χρηματοδοτούν τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις που τα στελεχώνουν, όσο και από τα ΜΜΕ, για παράδειγμα, η *Monde Diplomatique* τα έχει θέσει και επίσημα υπό τη προστασία της προωθώντας το Πόρτο Αλέγκρε, τη γαλλική οργάνωση ΑΤΤΑC κ.λπ. Αντίθετα τα αντισυστημικά ρεύματα (που συνήθως είναι και τα πιο μαχητικά) αντιμετωπίζονται σαν κοινοί εγκληματίες από τις ελίτ και τους κατασταλτικούς μηχανισμούς τους καθώς και τα ΜΜΕ.

Ο απώτερος στόχος της υπερεθνικής ελίτ είναι να υποχρεώσει το «κίνημα» της αντιπαγκοσμιοποίησης να χάσει κάθε ριζοσπαστισμό και να καταλήξει και αυτό, όπως το πάλαι ποτέ ριζοσπαστικό οικολογικό κίνημα, σε άλλο ένα ανώδυνο για τις ελίτ λόμπι ή κοινοβουλευτικό κόμμα. Όμως, στην εκστρατεία για να επικρατήσουν τελικά τα ρεφορμιστικά ρεύματα μέσα στο «κίνημα» κατά της παγκοσμιοποίησης δεν έχουν επιστρατευθεί μόνο οι μηχανισμοί καταστολής και τα ΜΜΕ. Ακόμη σημαντικότερος είναι ο ρόλος που παίζουν σχετικά οι διάφοροι «προοδευτικοί» διανοούμενοι, δημοσιογράφοι κ.λπ., συνήθως τ. μαρξιστές και αριστεριστές και νυν βολεμένοι μέσα στην οικονομία της αγοράς, που καλύπτουν ιδεολογικά τις επιλογές τους χρησιμοποιώντας ως πρόσχημα την κατάρρευση του σοσιαλιστικού «προτάγματος» στην κρατικιστική μορφή του («υπαρκτός» σοσιαλισμός). Όλοι αυτοί υιοθετούν τη μεταμοντέρνα αντίληψη σύμφωνα με την οποία όχι μόνο δεν χρειάζεται πια ένα νέο πολιτικό πρόταγμα (δηλαδή μια νέα συνολική λύση) που θα οδηγήσει στην αντικατάσταση της οικονομίας της αγοράς, αλλά και ότι παρόμοια συνολική λύση είναι επικίνδυνη διότι οδηγεί στον ολοκληρωτισμό.

Αλλά όσον αφορά, πρώτον, την ανάγκη συνολικής εναλλακτικής λύσης, οι μόνοι που δεν τη βλέπουν είναι οι (άμεσα ή έμμεσα) απολογητές του σημερινού θεσμικού πλαισίου. Είναι φανερό ότι εφόσον το θεσμικό αυτό πλαίσιο, το οποίο θεμελιώνεται στην οικονομία της αγοράς και τη φιλελεύθερη «δημοκρατία» που εγκαθιδρύθηκαν περίπου δυο αιώνες πριν, αποτελεί επίσης συνολική λύση, μόνο μια εναλλακτική συνολική λύση αποτελεί διέξοδο στην πολυδιάστατη βαθιά κρίση (οικονομική, πολιτική, οικολογική, κοινωνική, πολιτιστική) στην οποία το σύστημα αυτό οδήγησε ιστορικά.

Όσον αφορά τον ισχυρισμό των «μεταμοντέρνων» διανοούμενων

κ.λπ. (τους οποίους ο Καστοριάδης εύστοχα χαρακτήρισε ένθερμους θιασώτες ενός γενικευμένου κομφορμισμού) για τον δήθεν κίνδυνο που ελλοχεύει σε κάθε συνολική λύση να οδηγήσει σε ολοκληρωτισμό, η μοναδική βάση στην οποία στηρίζεται ο ισχυρισμός αυτός είναι η ιστορική εμπειρία του κρατικιστικού σοσιαλισμού (τ. «υπαρκτός»). Όμως το γεγονός ότι ο σοσιαλισμός αυτός αποτελούσε μόνο μια μορφή σοσιαλισμού, που επικράτησε ιστορικά πάνω στις ελευθεριακές μορφές σοσιαλισμού οι οποίες δεν δοκιμάστηκαν ποτέ στην πράξη, αποσιωπάται από τους σημερινούς βολεμένους μεταμοντέρνους «διανοούμενους». Και ας είναι τα χαρακτηριστικά του κρατικιστικού σοσιαλισμού που τον διαφοροποιούσαν από τις ελευθεριακές μορφές του (μετατροπή του σοσιαλιστικού προτάγματος σε «αντικειμενική» επιστήμη, αντίληψη για το κράτος, πρωτοπορίες, ιεραρχικές κομματικές δομές κ.λπ.) εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που οδήγησαν στον ολοκληρωτισμό -πέρα βέβαια από το ρόλο των αντικειμενικών συνθηκών (χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης, ψυχρός πόλεμος κ.λπ.). Εντούτοις οι μεταμοντέρνοι αυτοί διανοούμενοι όχι απλώς αποσιωπούν το κρίσιμο αυτό γεγονός, αλλά προχωρούν παραπέρα και προσπαθούν να δυσφημήσουν κάθε απόπειρα διατύπωσης ενός εναλλακτικού προτάγματος με την κατηγορία του «ολοκληρωτισμού». Και αυτό, παρά το γεγονός ότι σήμερα δεν λείπουν οι προτάσεις που προσπαθούν ακριβώς να αφομοιώσουν τα πικρά ιστορικά μαθήματα και να συνθέσουν το αίτημα της ατομικής και συλλογικής αυτονομίας και της πραγματικής δημοκρατίας με τα αιτήματα των ριζοσπαστικών ρευμάτων μέσα στα παλιά και νέα κινήματα (ελευθεριακό σοσιαλιστικό, οικολογικό, φεμινιστικό κ.λπ.), χωρίς «αντικειμενικές» αλήθειες, πρωτοπορίες και ιεραρχίες.¹⁷⁹

Όσον αφορά τα ρεφορμιστικά ρεύματα που μετείχαν στη Γένοβα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις βασικές τάσεις. Η πρώτη τάση απορρίπτει ανοικτά κάθε εναλλακτική λύση στο σημερινό σύστημα.¹⁸⁰ Είναι φανερό ότι οι υποστηρικτές της τάσης αυτής είτε ανήκουν στους (κατά Chomsky) «κομισάριους του συστήματος», είτε απλώς ιδεολογικοποιούν

179. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιοδική Δημοκρατία*, ό.π.

180. Βλ. Π. Μπρικνέρ, *Ελευθεροτυπία*, 3/6/01.

τις επιλογές τους κάνοντας τη βολική υπόθεση ότι το σημερινό σύστημα μπορεί να ξεπεράσει την πολυδιάστατη κρίση του «από μέσα», για παράδειγμα, μέσω της πίεσης της κοινωνίας πολιτών. Και αυτό υποστηρίζεται όταν κάτι παρόμοιο δεν κατόρθωσε να επιτύχει ούτε και η ίδια η κατάληψη της εξουσίας από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, με αποτέλεσμα η σοσιαλδημοκρατία, δηλαδή ο καπιταλισμός με ανθρώπινο πρόσωπο, να έχει καταρρεύσει σήμερα παντού!

Μια δεύτερη, συναφής, τάση, αφού ξεκινά με τη σωστή διαπίστωση ότι τα σημερινά κόμματα της Κεντροαριστεράς στην εξουσία αντιμετωπίζουν μονόδρομο στην πολιτική που ακολουθούν διότι, από τη στιγμή που δεν αμφισβητούν την οικονομία της αγοράς που αναπόφευκτα οδήγησε στη σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, αναπόφευκτα θα καταλήξουν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει άλλος δρόμος από την αγορά. Προς επιβεβαίωση επικαλούνται το «γεγονός» ότι η Αριστερά δεν έχει πια να προτείνει μια εναλλακτική συνολική λύση. Ο ψευδής αυτός ισχυρισμός υποστηρίζεται ασύστολα τη στιγμή ακριβώς που παρόμοιες προτάσεις όχι μόνο υπάρχουν αλλά τελευταία πληθαίνουν.¹⁸¹

Τέλος, μια τρίτη τάση αοριστολογεί γενικά για το στόχο της αυτοθέσμησης της κοινωνίας, χωρίς οι υποστηρικτές της να εξηγούν πώς ένας τέτοιος στόχος θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσα από ένα κίνημα αντίστασης κατά της παγκοσμιοποίησης, όπου για πολλούς από τους μετέχοντες σε αυτό η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, αν όχι και η ίδια η ΕΕ -δηλαδή, η Ευρώπη των αγορών- θεωρούνται μη αμφισβητήσιμα δεδομένα. Η τάση επομένως αυτή, με το να μη θέτει θέμα συνολικής εναλλακτικής πρότασης, σιωπηρά υιοθετεί το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο μέσα από μια υποτιθέμενα «επαναστατική» ρητορική. Έτσι, μια ανίερη συμμαχία «αντιεξουσιαστών» και μεταμοντέρνων καταδικάζει κάθε ριζοσπαστική κριτική της οικονομίας της αγοράς

181. Βλ., για παράδειγμα, την πρόταση του Murray Bookchin για ένα συνομοσπονδιακό κοινοτισμό, την πρόταση του M. Albert για συμμετοχική οικονομία, τις προτάσεις της αμερικανικής ελευθεριακής Αριστεράς στο *Discussion Bulletin*, καθώς και το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας (*Περιεκτική Δημοκρατία*, τχ. 2, Ιούλης 2001).

είτε ως στείρα άρνηση, όταν δεν προτείνει συνολική εναλλακτική λύση, είτε ως ολοκληρωτική, όταν προτείνει!

Συμπερασματικά, η Γένοβα έκανε ακόμη πιο φανερό ότι το «κίνημα» της αντιπαγκοσμιοποίησης έχει φθάσει σε ένα κρίσιμο σταυροδρόμι. Είτε δηλαδή τα αντισυστημικά ρεύματα μέσα σε αυτό θα επικρατήσουν, οδηγώντας στο κτίσιμο ενός πραγματικού κινήματος με το δικό του πολιτικό «πρόταγμα», στρατηγική και βραχυπρόθεσμο πρόγραμμα, είτε θα επικρατήσουν τα ρεφορμιστικά ρεύματα, όπως ακριβώς έγινε και στο οικολογικό κίνημα, οδηγώντας στη δημιουργία ενός ακόμη ανώδυνου (για την ελίτ) μεταμοντέρνου κοινωνικού κινήματος.

Το κίνημα και η παγκοσμιοποίηση της αντι-«τρομοκρατίας»

Οι αντιτρομοκρατικοί νόμοι που εισάγονται στη μια χώρα μετά την άλλη τα τελευταία χρόνια δεν αποτελούν συμπτωματικά γεγονότα, ούτε είναι δυνατό να ερμηνευθούν επαρκώς, εάν δεν αναφερθούμε στα βαθύτερα «συστημικά» αίτια της αντιτρομοκρατικής νομοθεσίας. Δηλαδή, εάν δεν συσχετίσουμε τις εξελίξεις αυτές με το γεγονός της δημιουργίας μιας υπερεθνικής ελίτ, όπως προσπάθησα να δείξω στο πρώτο κεφαλαίο, που στηρίζει την παγκοσμιοποίηση και προχωρά τώρα στη φίμωση των ριζοσπαστικότερων αντιδράσεων εναντίον της.

Όπως δηλαδή ήταν φυσικό, η νέα «άγρια» μορφή της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, την οποία εκφράζει η σημερινή νεοφιλελεύθερη μορφή της νεωτερικότητας, έχει δημιουργήσει παγκόσμιες αντιδράσεις οι οποίες παίρνουν διάφορες μορφές. Από τη σύσταση οικιακτιβιστικών οργανώσεων (π.χ. η οργάνωση Earth First! στη Βρετανία και την Αμερική) που στοχεύουν σε βίαιες μορφές αντίδρασης κατά της παρουσίας των πολυεθνικών επιχειρήσεων που επιδίδονται ανενόχλητα στην καταστροφή του περιβάλλοντος, μέχρι την πρόσκαιρη κατάληψη δρόμων, οικονομικών κέντρων κ.λπ. (π.χ. η βρετανική οργάνωση Reclaim the Streets). Και από την οργάνωση μαζικών διαδηλώσεων που καταλήγουν σε βίαια επεισόδια (π.χ. Σιάτλ) μέχρι ειρηνικών εκδηλώσεων με μεταρρυθμιστικά αιτήματα (π.χ. Πόρτο Αλέγκρε) τα οποία η ρεφορμιστική

Αριστερά μας, θρασύτερη από εκείνη του εξωτερικού, βαφτίζει «ανατρεπτικά» (πράγμα που δικαιολογεί και την υποστήριξή τους από τη γνωστή... ανατρεπτική εφημερίδα *Le Monde*).

Δεν ήταν λοιπόν περίεργο ότι οι παγκόσμιες ελίτ, μπροστά στο διογκούμενο αυτό κύμα αντιδράσεων, άρχισαν να παγκοσμιοποιούν τους μηχανισμούς ελέγχου (βλ. π.χ. Συνθήκη Σένγκεν) και καταπίεσης, με τον εκσυγχρονισμό του νομικού οπλοστασίου τους. Η νεοφιλελεύθερη άλλωστε συναίνεση, στην οποία έχουν προσχωρήσει σήμερα όλα τα κόμματα εξουσίας, επιτρέπει παντού την απρόσκοπτη εισαγωγή των δρακόντειων μέτρων που προβλέπουν οι αντιτρομοκρατικοί νόμοι. Ο απώτερος στόχος της νομοθεσίας είναι να φιμώσει κυρίως τις ριζοσπαστικότερες αντιδράσεις κατά της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Το σκοπό αυτόν προσπαθεί να τον πετύχει κυρίως με δυο τρόπους: από τη μια μεριά εκφοβίζοντας τους πολλούς και διοχετεύοντας τις αντιδράσεις τους σε σχετικά ανώδυνα για τις ελίτ μεταρρυθμιστικά αιτήματα, όπως αυτά του Πόρτο Αλέγκρε, και, από την άλλη, απομονώνοντας και συντρίβοντας τις ριζοσπαστικές αντιδράσεις αντισυστημικού χαρακτήρα.

Ο βρετανικός τρομονόμος, για παράδειγμα, ορίζει ως «τρομοκρατία» τη δραστηριότητα ή ακόμη και την απειλή δραστηριότητας που επιδιώκει να επηρεάσει την κυβέρνηση ή να εκφοβίσει το κοινό (ή τμήμα του) με στόχο την προώθηση πολιτικών, θρησκευτικών ή ιδεολογικών στόχων. Ως τέτοια δραστηριότητα ορίζονται όχι μόνο πράξεις εναντίον της ζωής αλλά και πράξεις που ενέχουν σοβαρή ζημία κατά της περιουσίας ή αποβλέπουν στη σοβαρή διατάραξη ηλεκτρονικών συστημάτων. Έτσι οι δραστηριότητες, π.χ., των οικοακτιβιστών να σταματήσουν την κατασκευή αυτοκινητόδρομων μέσα στα δάση ή να παρεμποδίσουν την καλλιέργεια γενετικά τροποποιημένων προϊόντων τώρα υπάγονται στις δρακόντειες ποινές του αντιτρομοκρατικού νόμου, όπως επίσης υπάγονται και δραστηριότητες μπλοκαρίσματος του ηλεκτρονικού ταχυδρομείου κυβερνητικών παραγόντων που αποτελούσαν συνήθη πρακτική των σύγχρονων ακτιβιστών. Το ίδιο εύκολα θα μπορούσαν να υπαχθούν στο νόμο αυτόν οι δραστηριότητες των καταληψιών, των ακτιβιστών κατά των McDonalds κ.λπ., ακόμη και εκείνων που δεν χαφιεδίζουν στις αρχές για τις οργανώσεις που σχεδιάζουν τέτοιες δραστηριότητες. Συγχρόνως, η

προτροπή γιο επαναστατικές ενέργειες στο εξωτερικό, π.χ. κατά του τυραννικού ισραηλινού καθεστώτος, θεωρείται τρομοκρατία (όχι όμως και οι βομβαρδισμοί της Βαγδάτης από τις ελίτ!). Αντίστοιχα οι δραστηριότητες των ακτιβιστών του 19ου αιώνα που εμπόδιζαν την περίφραξη της κοινοτικής γης, καταστρέφοντας τους φράχτες των καταπατητών της, σήμερα θα θεωρούνταν τρομοκρατικές. Όπως εύκολα θα μπορούσαν να επιβάλουν ισόβια στη φεμινίστρια Pankhurst που διακήρυσσε ότι «υπάρχει κάτι το οποίο οι κυβερνήσεις προστατεύουν περισσότερο από την ανθρώπινη ζωή, την ασφάλεια της περιουσίας, γι' αυτό θα χτυπήσουμε τον εχθρό στην περιουσία του». Για να εξασφαλίζεται μάλιστα η καταδίκη των ακτιβιστών ήρθη, με παράλληλο νόμο, η αρμοδιότητα των ορκωτών δικαστηρίων στα εγκλήματα αυτά, εφόσον ως γνωστόν οι ένορκοι είναι πιο κοντά στο λαϊκό συναίσθημα από τους δικαστές οι οποίοι σαν δημόσιοι υπάλληλοι υπόκεινται στις κρατικές πιέσεις.

Ο ελληνικός τρομονόμος, στα ίδια χνάρια με το βρετανικό, περιλαμβάνει στις αντιτρομοκρατικές διατάξεις τα εγκλήματα «κατά της ιδιοκτησίας και των περιουσιακών δικαιωμάτων», χωρίς να κάνει μάλιστα καμία διάκριση όσον αφορά τα πολιτικά ή μη κίνητρά τους. Και είναι μάλιστα ενδεικτικό του συντηρητικού χαρακτήρα της κριτικής της Αριστεράς μας πάνω στο θέμα ότι δεν άσκησε καμία κριτική στο «τσουβάλιασμα» της βίας κατά προσώπων και της «βίας» κατά περιουσίας κάτω από την ίδια αντιτρομοκρατική» ρύθμιση. Παράλληλα, τα μέλη, π.χ., ενός γκρουπούσκουλου που συλλαμβάνονται κατέχοντας «εκρηκτικές ύλες» (που θα μπορούσαν να είναι και τα γνωστά «γκαζάκια») με στόχο να κάνουν υλική ζημία στα γραφεία μιας πολυεθνικής, η οποία κατασκευάζει πολεμικά αεροπλάνα που σκορπίζουν το θάνατο σε χιλιάδες αμάχους, απειλούνται με κάθειρξη τουλάχιστον 10 ετών. Και με τη βοήθεια των εφετών, που με βάση τον τρομονόμο αντικαθιστούν τους ένορκους, η απειλή αυτή εύκολα θα υλοποιείται. Έτσι, όπως εύστοχα χαρακτήρισε τη νέα αντιτρομοκρατική νομοθεσία γνωστός βρετανός ακτιβιστής κατά των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων, «η κυβέρνηση δημιουργεί μια ιδιωτική υπηρεσία ασφάλειας για τις πολυεθνικές».¹⁸²

182. L. Anderson, *The Guardian*, 3/5/2000.

Είναι επομένως φανερό ότι ο συνδυασμός της δρακόντειας νομοθεσίας κατά των ακτιβιστών με παράλληλη νέα νομοθεσία για το δραστικό περιορισμό των διαδηλώσεων, που ήδη εισάχθηκε στη Βρετανία και κάτι ανάλογο σχεδιάζεται και εδώ, θα καταστήσει ευδιάκριτα τα όρια των δραστηριοτήτων της παραδοσιακής Αριστεράς και ιδιαίτερα της ρεφορμιστικής.

Όμως, ήταν η επίθεση στη Ν. Υόρκη και την Ουάσινγκτον το Σεπτέμβρη του 2001 που έδωσε την ευκαιρία και το πρόσχημα στην υπερεθνική ελίτ να ολοκληρώσει την παγκοσμιοποίηση της αντι-«τρομοκρατίας», συμπληρώνοντας την εσωτερική αλλαγή νομοθεσίας σε διάφορα κράτη στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω. Σύμφωνα με το κοινό μοτίβο των ελίτ και των κομισάριων τους στα ΜΜΕ για το λουτρό αίματος στη Νέα Υόρκη και την Ουάσινγκτον, επρόκειτο για μια ανεξήγητη επίθεση κατά της δημοκρατίας, της ελευθερίας και του πολιτισμού, την οποία προκάλεσαν θρησκόληπτοι φανατικοί. Αντίθετα, οι πιο «μυημένοι» μιλούσαν για «σύγκρουση πολιτισμών». Έτσι, οι *New York Times*, το κατ' εξοχήν όργανο του αμερικανικού κατεστημένου, συνοψίζοντας το μοτίβο αυτό απέδωσε τα αίτια της επίθεσης στο «θρησκευτικό φανατισμό» και «την οργή αυτών που άφησε πίσω της η παγκοσμιοποίηση» - στοιχεία που υποτίθεται γεννούν την «αποστροφή στο δυτικό πολιτισμό και στις πολιτιστικές αξίες του».¹⁸³ Στην πραγματικότητα, όμως, η επίθεση αυτή ούτε ανεξήγητη ήταν ούτε στρεφόταν κατά της δημοκρατίας, της ελευθερίας και του πολιτισμού ούτε βέβαια είχε σχέση με θρησκευτικούς φανατισμούς και «πολέμους πολιτισμών». Αντίθετα, οι ηθικοί αυτουργοί της επίθεσης αυτής ήταν οι ίδιες οι ελίτ και το σύστημα συγκέντρωσης εξουσίας, το οποίο στηρίζεται στην οικονομία της αγοράς και στην αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», που δημιουργεί και στηρίζει τις ελίτ αυτές. Οι ίδιες ελίτ είναι υπεύθυνες και για το λουτρό αίματος και την τρομοκρατία που θα εξαπολύσουν σύντομα σε ολόκληρο τον κόσμο με πραγματικό στόχο την κατάπνιξη κάθε αντίδρασης στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση και τη στρατιωτική γροθιά που τη στηρίζει.

183. *New York Times*, «The National Defense», 12/9/01.

Η επίθεση δεν ήταν ανεξήγητη, διότι οι Άραβες που τη διεκπεραίωσαν μεγάλωσαν σε ένα περιβάλλον όπου έβλεπαν το σιωνιστικό Ισραήλ να εξανδραποδίζει συστηματικά τα αδέρφια τους στην Παλαιστίνη, σε μια εθνοκάθαρση μπροστά στην οποία ωχριά αυτή για την οποία οι δυτικές ελίτ βομβάρδισαν ανηλεώς το γιουγκοσλαβικό λαό. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν είχαν πλήρη γνώση ότι αυτό ήταν δυνατό μόνο χάρη στην πελώρια δωρεάν στρατιωτική και οικονομική βοήθεια της αμερικανικής ελίτ, πέρα από τη διπλωματική βοήθεια (αμερικανικό βέτο) που επέτρεπε στους Ισραηλινούς να γράφουν στα παλαιότερα των παπουτσιών τους όλες τις αποφάσεις του ΟΗΕ για την κατάφωρη από μέρους τους παραβίαση του διεθνούς δικαίου. Όλα αυτά βέβαια δεν γίνονταν διότι δήθεν το Ισραήλ ήταν ο «καρπός της πιο τραγικής ιστορίας: του Ολοκαυτώματος» όπως υποστηρίζει η σιωνιστική προπαγάνδα την οποία παπαγαλίζουν ανόητα ανιστόρητες δημοσιογραφικές «αναλύσεις».¹⁸⁴ Η Hannah Arendt, που ήταν και αυτή Εβραία, είχε προβλέψει ότι το σιωνιστικό κράτος θα κατέληγε σε ένα πολεμικό και ρατσιστικό κράτος, ενώ η λύση υπήρχε ήδη από το 1948: η δημιουργία μιας συνομοσπονδίας των Παλαιστινίων και των Εβραίων αντί για το τρομοκρατικό εξάμβλωμα που δημιούργησαν οι σιωνιστές, με την υποστήριξη των οικονομικών ελίτ της Δύσης για χάρη του έλεγχου του πετρελαίου που στήριξε τη μεταπολεμική «ανάπτυξη». Από τότε το σιωνιστικό κράτος επεκτείνεται συνεχώς αρπάζοντας τη γη των Παλαιστινίων και ξεριζώνοντάς τους από τα σπίτια τους με την ωμή βία, με συνέπεια σήμερα 6 εκ. Παλαιστίνιοι (τρία τέταρτα του παλαιστινιακού λαού) να έχουν είτε εξοριστεί είτε εκδιωχθεί από τον τόπο τους. Όταν μάλιστα τολμούν να αντισταθούν στην κτηνώδη κατοχή τότε βαφτίζονται τρομοκράτες, ενώ οι ιντιφάντες τους πνίγονται στο αίμα (πάνω από 600 Παλαιστίνιοι νεκροί και 25.000 τραυματίες μόνο κατά τη διάρκεια της τελευταίας) με αμερικανικά όπλα.

Ούτε βέβαια είναι ανεξήγητη η επίθεση, αν πάρουμε υπόψη ότι έγινε από ανθρώπους που μεγάλωσαν βλέποντας τους αδελφούς τους στο Ιράκ να σφάζονται στην κυριολεξία από την τελειότερη πολεμική μηχανή

184. Βλ. για παράδειγμα, Τ. Παπαδοπούλου, *Ελευθεροτυπία*, 6/9/01.

στον κόσμο, στον «πόλεμο» του Κόλπου, όπου σκοτώθηκαν 200.000 Ιρακινοί έναντι μηδενικών απωλειών της Δύσης, ενώ άλλο ένα εκατομμύριο πολίτες (μισό εκατομμύρια παιδιά ανάμεσά τους) πέθαναν από το κτηνώδες εμπάργκο που επέβαλαν οι δυτικές ελίτ.

Πέραν όλων αυτών, αποτελεί θράσος να χαρακτηρίζεται η επίθεση ως επίθεση κατά της δημοκρατίας και της ελευθερίας, όταν είναι ακριβώς η σημερινή έλλειψη πραγματικής δημοκρατίας που καθιστά αθώα τα περισσότερα θύματα της επίθεσης στη Ν. Υόρκη και την Ουάσινγκτον. Διότι βέβαια ήταν οι πολιτικές ελίτ, που στο σύστημα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας συγκεντρώνουν στα χέρια τους την πολιτική εξουσία, εκείνες που αποφάσισαν τον εξανδραποδισμό των Παλαιστινίων, των Ιρακινών και παλιότερα των Ινδονήσιων, των Λατινοαμερικάνων (Χιλή, Νικαράγουα κ.λπ.). Όμως είναι οι αθώοι, που δεν τους ρώτησε κανένας για αυτά τα εγκλήματα, αυτοί που πλήρωσαν με τη ζωή τους τις πράξεις των ελίτ. Επίσης είναι οι οικονομικές ελίτ, που στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς συγκεντρώνουν στα χέρια τους την οικονομική εξουσία, εκείνες που κυρίως καρπώνονται τα οφέλη του συστήματος αυτού, με αποτέλεσμα 200 δισεκατομμυριούχοι ανάμεσα τους να έχουν οκταπλάσιο πλούτο από το συνολικό ετήσιο εισόδημα 582 εκ. ανθρώπων σε όλες τις «αναπτυσσόμενες» χώρες μαζί.¹⁸⁵ Κανένας βέβαια δεν ρώτησε αυτούς που έχασαν τη ζωή τους εάν εγκρίνουν την καταδίκη σε θάνατο 10 εκ. παιδιών το χρόνο,¹⁸⁶ και εκατομμυρίων άλλων ανθρώπων στην εξαθλίωση, που επιβάλλει η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση στην οποία οδήγησε η οικονομία της αγοράς.

Όσον αφορά τη δήθεν σύγκρουση πολιτισμών, είναι φανερό ότι αποτελεί χρήσιμο ιδεολόγημα για την καλλιέργεια της πολεμικής υστερίας και τη δικαιολόγηση μέτρων που θα περιορίσουν ακόμη περισσότερο τις κατακτημένες ελευθερίες των λαών. Οι απώτερες αιτίες της σύγκρουσης δεν έχουν να κάνουν με πολιτιστικές διαφορές, εκτός βέβαια αν βα-

185. UN, *Human Development Report 2000*, NY: Oxford University Press, 2000.

186. UNICEF, *Η κατάσταση των παιδιών στον κόσμο*, 2002.

φτίσουμε «πολιτισμό» το σύστημα που διαιωνίζει τη συγκέντρωση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας στα χέρια των ελίτ!

Η επίθεση επομένως είναι απλώς η «γλώσσα έσχατης ανάγκης», όπως εύστοχα χαρακτηρίστηκε, που άρχισαν να χρησιμοποιούν οι καταπιεσμένοι και οι καταδιωγμένοι, όταν διαπίστωσαν ότι κάθε άλλη γλώσσα που χρησιμοποίησαν μέχρι τώρα δεν είχε αποτέλεσμα και κατέφυγαν στη «γλώσσα που δεν χρειάζεται μετάφραση»:¹⁸⁷ τη γλώσσα της απελπισίας (κάτι που προφανώς δεν καταλαβαίνουν ούτε οι Αμερικανοί «ελευθεριακοί» του δικτυακού τόπου Z-net¹⁸⁸)!

Δεν θα πρέπει όμως να νομιστεί ότι οι ίδιες οι ελίτ έχουν επιλογή, παρά τα ευχολόγια των σοσιαλδημοκρατών¹⁸⁹ που ονειρεύονται ριζική αλλαγή της αμερικανικής πολιτικής και της παγκοσμιοποίησης - πράγμα που ισοδυναμεί με προτροπή προς τις ελίτ «να κατεβάσουν τα ρολά». Διότι είναι βέβαια αστείο να ισχυρίζεται κανείς ότι θα πάψει η υπερεθνική ελίτ να υποστηρίζει το χωροφύλακα της Μ. Ανατολής και των πετρελαίων, δηλ. το σιωνιστικό Ισραήλ, ή ότι θα ελέγξει αποτελεσματικά την παγκοσμιοποίηση, ανεξάρτητα από τις συνέπειες στη δυναμική της οικονομίας της αγοράς.

Φυσικά, η «τρομοκρατία» δεν είναι μέθοδος που μπορεί να μας οδηγήσει σε μια δημοκρατική κοινωνία, εφόσον δεν μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία δημοκρατικής συνείδησης. Επιπρόσθετα, δεν «νομιμοποιείται» η χρήση των κτηνωδών τακτικών των ελίτ, οι οποίες περιφρονούν την ανθρώπινη ζωή, και από αυτούς που ονειρεύονται μια άλλη κοινωνία. Η μακρά και επίπονη διαδικασία για το κτίσιμο ενός νέου μαζικού κινήματος, που θα δημιουργήσει μια νέα παγκόσμια δημοκρατική τάξη, η οποία θα στηρίζεται στην ισοκατανομή εξουσίας μεταξύ των λαών και των πολιτών σε κάθε χώρα,¹⁹⁰ αποτελεί τη μόνη διέξοδο από την πολυδιάστατη κρίση (οικονομική, πολιτική, κοινωνική, οικολογική, πολιτιστική) που βιώνει η σημερινή κοινωνία.

187. Saskia Sassen, *The Guardian*, 12/9/01.

188. Βλ. M. Albert and S. Shalom, «Z-net's September 11 Talking Points».

189. Βλ., για παράδειγμα, Ν. Μουζέλης, *Το Βήμα*, 16/9/01.

190. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π.